

להיות כאן ולהרגיש שם: על התקשורת בשפה הרוסית בישראל*

דן כספיי** ונלי אליאס***

נגמלנו ממדיניות של כור-ההיתוך...
אנו חיים בעידן של פוליטיקה של זהויות.

יאיר צבן¹

למסד היו שתי דרכים לאלף את האינטלקטואלים שלכם (=של העולים הרוסים): הוא יכול היה להעמידם בשורות, להניף מעליהם את הדגלים האדומים ולהובילם לעתיד ציוני קורן אור, בייחוד שאתם עצמכם שואפים אליו בכל לבכם; האפשרות השנייה הייתה לבנות עבורכם מין מכלאה מבודדת, מעין מגרש משחקים, לערום בפנים צעצועים – כתבי עת, עיתונים וכדומה, ולאפשר לכם להשתעשע כאוות נפשכם. הממסד בחר בדרך השנייה, וכיום התרבות שלכם בשפה הרוסית היא מעין פינה של ילדים, שלעולם אין איש מציץ לתוכה. אתם יכולים לכתוב שם ככל העולה על רוחכם, ואפילו מאמרים נגד ציונות או בעד פשיזם. אין זה מעניין איש, ואיש גם לא ידע על כך לעולם.

· עדין שטיינולץ, מצוטט על-ידי ורטבורג, 1994

* החיבור מבוסס על מחקר מקיף בישראל ובגרמניה בנושא: From the melting pot to cultural pluralism: Production and consumption of media by and for ethnic communities. המחקר ממומן על-ידי הקרן הגרמנית-הישראלית למחקר ולפיתוח מדעיים GIF, ונערך בארץ יחד עם הפרופסורים חנה אדוני, האוניברסיטה העברית, ועקיבא כהן, אוניברסיטת תל-אביב, ובגרמניה עם Prof. Dr. Hans J. Weiss – Freie Universitaet, Berlin ועם Dr. Barbara Pfetsch – WZB, Berlin. כמו-כן אנו מבקשים להודות על הערותיו המועילות של המעריך ששובצו בגרסתו הסופית של המאמר.

** החוג לסוציולוגיה, למדע המדינה ולתקשורת, האוניברסיטה הפתוחה.

*** החוג לתקשורת, אוניברסיטת תל-אביב.

1 שר הקליטה בממשלת רבין, ריאיון למשדר הטלוויזיה "מהיום למחר", 17.2.99.

כל גל הגירה מותיר אחריו עקבות על החוף ובתבנית החברה הקולטת. השימוש במטפורה של גל לתיאור העתקת אוכלוסייה ממקום אחד לאחר אינו מקרי. הגירת אנשים כמוה כגלי הים – היא מטלטלת חברות ויוצרת מצבים חדשים ותופעות חברתיות חדשות הן בחברה הניטשת והן בחברה הקולטת. על-כן רק טבעי הוא שההתעניינות מתחלקת בדרך-כלל בין ממדיו של גל ההגירה לבין טביעותיו המגוונות בחברה הקולטת.

במהלך השנים נשטפה החברה הישראלית, ועודנה נשטפת, על-ידי גלי הגירה שונים שעיצבו את דמותה ואת מרקמה הסוציו-דמוגרפי והתרבותי (DellaPergola, 1998). גלי ההגירה האחרונים מברית-המועצות, ומאוחר יותר מחבר-העמים, עוררו עניין מיוחד, ולו רק בשל היקפם והעקבות הייחודיים שהותירו בתבליט החוף של החברה הישראלית.

מחקרים שונים חוזרים ומצביעים על ההבדלים האיכותיים בין שני גלי ההגירה – זה של שנות השבעים לעומת זה של שנות התשעים. שני גלי ההגירה עוצבו במידה רבה על-ידי אירועים שפקדו את מדינות המוצא (סיקרון ולשם, 1998). גל ההגירה הראשון התהווה בראשית שנות השבעים מתוך מאבק אידיאולוגי עיקש של גרעין בתוך הקהילה היהודית במסד הקומוניסטי שנחשב בשעתו לאימתני. בעטיים של לחצים פנימיים וחיצוניים, וכנראה מטעמים מעשיים, התאפשרה הגירה מבוקרת של קבוצות מיליטנטים שאתגרו באופן משמעותי את הבסיס הערכי של המשטר הקומוניסטי. ההיתר להגירה, כשלעצמו, זכה מכבר בפירושים אחדים – פשרה פרגמטית של ממסד קנאי, ולחלופין, נסיגה מצד המשטר הקומוניסטי. אין גם לזלול בהסבר שלפיו המשטר הסובייטי העריך שבהיתר מבוקר של הגירת הגורמים החתרניים בעיניו הוא עשוי לזכות ב"שקט תעשייתי" ולהאט בכך את המשך כרסומה של הלגיטימציה הערכית (Drachman, 1991). נסיבות אלה עיצבו גל איכותי, עיליתי והומוגני למדי של מהגרים בעלי תודעה ערכית מגובשת, שנאבקו לנטוש את ארץ מושבם מתוך ויקה ערכית לחברה החדשה שאליה ביקשו להגיע ולהשתייך במלוא נימי נפשם.

עם קריסתה של ברית-המועצות והתפרקותה לרפובליקות עצמאיות התערער לחלוטין הפיקוח על תנועת ההגירה ממנה, ואילו הרעת המצב הכלכלי דחפה ליציאת המונים מזורות משטחי האימפריה הסובייטית. תחושה של אי-יציבות פוליטית וכלכלית חוללה גלי הגירה המוניים שרבים מהם נחתו על חופי מדינת-ישראל, אם מתוך מניעים ערכיים, ציוניים, ואם מתוך חוסר-ברירה (Rosefelde, 1995). מדיניות השערים הפתוחים של ישראל נתפסה כנוחה יותר לעומת מכסות ההגירה של מדינות המערב.

גל ההגירה ההמוני שהחל בשנת 1989, להבדיל מקודמו, היה גדול-ממדים ובעל פרופיל סוציו-דמוגרפי הטרוגני. הפעם הגיעו המהגרים מכל שכבות הקהילה היהודית, מרוסיה ומרפובליקות שונות, ממזרח אירופה וממרכז אסיה, ממרכזי הערים הגדולות ומכפרים; אנשים בעלי תודעה לאומית שונה, יהודים ולא-יהודים. לאחר ההגירה הבררנית ההומוגנית של שנות השבעים, נשטפו חופי המדינה בגל עצום-ממדים של מהגרים, לרוב בעלי מניעים אינסטרומנטליים, שביקשו לשפר את מצבם האישי והחומרי. אפשר להעריך שרבים מבין המהגרים פשוט ברחו מאיזורי הסכנה מתוך מגמה טבעית להגיע לחוף-מבטחים חלופי, יהא זמני או סופי.

אלא שחוף-המבטחים החדש זימן מפגש מחודש בין שתי האוכלוסיות, בין שני גלי

ההגירה, בין המהגרים ה"ותיקים" לבין המהגרים החדשים, בין הזיקה הערכית לבין הזיקה האינסטרומנטלית לארץ החדשה. הגורל המשותף, ואולי תחושת הזרות בחברה החדשה, חזקים דיים לגשר על פערים ריבודיים ותרבותיים קודמים. יתר על כן, קשיי הקליטה אילצו רבים מבני העיליתות האינטלקטואליות והתרבותיות בגל הראשון לשוב ולשקם את מעמדם הקודם בקהילת המהגרים התופחת. רק מעטים מבין האומנים, הסופרים, המשוררים או הנגנים גברו על מכשולי הקליטה. הדוגמות לשילוב המהגרים החדשים במערכות ההשכלה הגבוהה, התרבות והאומנות מלמדות על משאלה בסיסית שרק חלק מן המהגרים הצליחו לממשה. העיליתות הקולטות, כבעבר, לא מיהרו לספוג את ההון האינטלקטואלי של המהגרים החדשים.

חרף השוני ביניהם התמזגו שני גלי ההגירה בקהילה לשונית-תרבותית אחת עם בידול (differentiation) פנימי בין ותיקים לבין חדשים, כשהמקדמים להגר מניחים תשתית למוסדות הקהילה האתנית (קימרינג, 1998). כך גאלו המהגרים החדשים את עמיתיהם הוותיקים ורעננו את זהותם התרבותית הישנה. המוני המהגרים החדשים היוו הקהל החסר לאותם אומנים ויוצרים שלא מצאו את מקומם בחברה הקולטת. הם התסיסו את חיי התרבות של הקהילה ומשכו בחזרה רבים מבין אלה שכבר טעמו, ואולי התאכזבו, מן התרבות הישראלית. גל המהגרים החדש הפיח את השוק ליצירותיהם הגנוזות. מועדוני שירה ומועדוני תרבות נפתחו ביישובים שונים שבהם גבר הביקוש למופעי אומנים מהגרים בשפת-האם, כתבי-עת חדשים לספרות ולאומנות נפתחו ונקראו בצימאון, ספריות נפתחו בריכוזי מהגרים.

מפגש האינטרסים בין שני גלי ההגירה קיבל ביטוי מעשי בזירה הפוליטית. לקראת הבחירות לכנסת הארבע-עשרה בשנת 1996 התארגנה הרשימה "ישראל בעליה", שזכתה בשבעה מנדטים ובשני שרים בממשלה, ואילו בבחירות לכנסת החמש-עשרה התמודדו שלוש רשימות נוספות: "ישראל – ביתנו", "התקווה" ורשימת הבוכרים. נציגים נוספים של מהגרים מרוסיה שובצו ברשימות שונות. בוגרים אחרים של ההגירה מרוסיה השתלבו בהצלחה במנגנונים של מפלגות קיימות.² ההישגים הפוליטיים המריצו את ראשיהן של מפלגות המהגרים להתמיד בביצור האחיזה הפוליטית גם בזירות פוליטיות נוספות.³

2 הצלחתו המהירה של אביגדור (איווט) ליברמן היתה לשם דבר, במיוחד לאחר הבחירות בשנת 1996 כאשר נתמנה למנכ"ל משרד ראש הממשלה. ערב הבחירות לכנסת בשנת 1999 הכריז ליברמן על הקמת רשימה בשם "ישראל – ביתנו" שזכתה בארבעה מנדטים.

3 בבחירות לרשויות המקומיות שנערכו ב־10 בנובמבר 1998 השתתפה לראשונה "ישראל בעליה" בשישים יישובים; בשלושה-עשר יישובים היא הקימה רשימות משותפות עם מפלגות אחרות, ובעשרים ושישה היא חתמה על הסכם קואליציוני לתמיכה במועמד לראש העיר. (ידיעות אחרונות, 6.11.98). המפלגה הצליחה להכניס יותר ממאה נציגים לרשויות מקומיות, לרבות שני נציגים דרוזיים בסדג'ור וברמה, בלא פחות מארבעים ושישה יישובים. לפי הסכמים קואליציוניים, שישה-עשר מבין נציגי המפלגה מכהנים כסגני ראש עיר: בראשון-לציון, בבאר-שבע, בחיפה, באשקלון, בעפולה, בעכו,

הצלחתם המהירה של המהגרים בזירה הפוליטית יכולה לזכות בשני פירושים חלופיים: מצד אחד, עצם השתלבותם הפוליטית מעידה על כושר הסתגלות מרשים לסביבתם החדשה; מאידך גיסא, ההישגים הפוליטיים של מפלגות המהגרים יכולים לשקף את סימון גבולותיה של הקהילה החדשה. יתר על כן, הישרדות הכוח הפוליטי בהמשך מותנית בשימור הקהילה כקבוצה מובחנת. ההתבדלות הלשונית והתרבותית הוכיחה את עצמה כמשאב פוליטי, ומי שחפץ בחיים פוליטיים חייב לשמור על המשאב היקר.⁴ לכאורה, ההתבדלות התרבותית וה"גטואיזציה" של המהגרים עלולות לאתגר את מסורת "כורההיתוך" שהתגבשה בשנותיה הראשונות של המדינה החדשה (זילברג, לשם וליסק, 1995; ליסק, 1999). הפשרה נמצאה, כנראה, באסטרטגיה מתוחכמת של התבדלות תרבותית מגובה ברטוריקה של השתלבות.⁵ העובדה שכל מפלגות המהגרים, כמוהן כרכבות תומכיהן, הודהו במהלך מערכות הבחירות כחלק מהמחנה הלאומי בימין המפה הפוליטית אפשרה ומאפשרת לשמור על עצמאותה המובחנת של קהילת דוברי הרוסית ובזמן להדוף לחצים להשתלבות חברתית ותרבותית מהירה.

בקריית-מוצקין, בקריית-ים, באור-עקיבא, בצפת, ברמלה, ברחובות, בבית-שמש, בנתיבות, באופקים ובאילת. "ישראל בעליה" רשמה הישגים גדולים במיוחד: חמישה מנדטים באשקלון (מבין עשרים ושלושה חברי מועצת העיר) ובבאר-שבע (מבין עשרים ושבעה), וארבעה מנדטים בחיפה ובראשון-לציון. במקביל התמודדו גם תשע רשימות מהגרים המזוהות עם מפלגת העבודה ושתיים-עשרה רשימות המזוהות עם הליכוד, אך הישגיהן היו צנועים יותר (הארץ, 12.11.98).

4 התקרית בחודש נובמבר 1998 בין כותלי בית-הספר המקיף ג בבאר-שבע מדגימה את הקפדת הפוליטיקאים לשמר את הייחוד הלשוני כמשאב פוליטי. אחת המורות בכיתה יא דרשה מן התלמידים להפסיק את הפטפוטים ברוסית. ייתכן שאירוע משמעת פנימי בחיי בית-ספר בבירת הנגב לא היה זוכה בסיקור תקשורת אלמלא הסתערות הפוליטיקאים על עגלת המתח העדתי. חברי-הכנסת ה"רוסיים" בוועדת הקליטה של הכנסת התריעו נגד "השובניזם הלשוני" במהלך סיור בבאר-שבע. דברי ההסבר של תלמידים ומורים, שלפיהם דיבורים בלועזית מביכים, לא הרגיעו את הלהט הרטורי של חברי הוועדה. חברת-הכנסת סופה לנדבר ממפלגת העבודה אף הרחיקה לכת ואיימה להגיש הצעת-חוק להכרזה על רוסית כשפה רשמית של ישראל (אושפיז, 4.12.1998).

5 בעצרת בחירות לרשויות מקומיות בנתיבות ביקש ראש מפלגת העבודה אהוד ברק סליחה מהמזרחים על העוול ההיסטורי שגרמה כביכול מפלגת העבודה לדורותיה. באותו אולם, ימים אחדים לאחר-מכן, נאם נתן שרנסקי, שר בכיר בממשלת נתניהו, לפני קהל דוברי רוסית ואמר בין היתר: "מאד סמלי שבאולם הזה בקשו סליחה על אינטגרציה שלא הייתה. אנחנו לא רוצים שבעוד 30 שנה יבקשו סליחה מאתנו! אנחנו לא נהיה דור המדבר! אנחנו רוצים אינטגרציה עכשיו!" (ברנע, 6.11.1998). בפתיחת מסע הבחירות לכנסת החמש-עשרה קישט סדין ענק את הבמה, ועליו נכתבו בתכלת שלוש סימנות; אחת מהן הייתה: "כן, לאינטגרציה!"

ככל שקהילת דוברי הרוסית אימצה סממנים רבים יותר של קבוצת-כוח פוליטית כן היא רכשה לגיטימציה ערכית רבה יותר. התבצרותה במערכת הפוליטית רק חיזקה צרכים תקשורתיים נוספים על אלה הקיימים בכל קהילת מהגרים. המרכיב הפוליטי שהתלווה להתבדלות הלשונית חידד מייד את הצורך בקיומם של אמצעי תקשורת שיתווכו בין העילית לבין כלל הקהילה, ובמיוחד בין העילית הפוליטית החדשה לבין ציבור הבוחרים. בנסיבות מיוחדות אלה הלכה והתגבשה מפת התקשורת של קהילת דוברי הרוסית בישראל.

אכן, כל קהילת מהגרים מצמיחה אמצעי תקשורת משל עצמה. מצבי מעבר מטילים בדרך-כלל על אמצעי תקשורת אלה תפקיד כפול – התאקלמות לסביבה החדשה וגם התבדלות ממנה. אפשר ששני התפקידים מתנגשים, וככל שהמהגרים מטיבים להשתלב בתוך החברה כן הם נזקקים פחות לאמצעי תקשורת בשפתם. יש הטוענים כי מבחינה זאת, הצלחתה של תקשורת מהגרים נמדדת בנכונותה להתחסל, וככל שהיא מקדימה להיעלם כן היא מצליחה יותר (Janowitz, 1967). נראה שהכללה זו, שהיתה מקובלת במשך שנים, טעונה עיון מחדש בכל הקשור לתקשורת בשפה הרוסית בישראל משני טעמים עיקריים לפחות:

ראשית, כפי שנאמר לעיל, התבדלותם של המהגרים מארצות חברי-העמים הוכיחה את עצמה כמשאב פוליטי. במילים אחרות, כל פגיעה במאפייני הקבוצה עלולה לכרסם בעוצמתה של העילית הפוליטית. עניינה המובהק של העילית הפוליטית הוא לשמר את הקבוצה בגבולותיה הלשוניים-התרבותיים המובחנים.

שנית, הלחץ הסביבתי להשתלבות מהירה של מהגרים חדשים בחברה הישראלית התרופף עקב תמורות ערכיות אוניוורסליות שהתפשטו גם לישראל. המעבר מ"כור-ההיתוך" לתפיסה מאוחרת של רב-תרבותיות מניח למהגרים להישאר מובלעת תרבותית נפרדת בארצם החדשה (Schlesinger, 1998). לא רק שהחברה הישראלית בגרה והשתחררה מהצורך המידי בלכידות חברתית, אלא שהיא למדה גם לספוג תביעות מגוריות מבלי לחשוש לגורל זהותה הלאומית.⁶ כבכל חברה מודרנית, גם בישראל התרחב סף הסובלנות לרב-תרבותיות, "דקה" או "עבה" ככל שתהא (תמיר, 1998), ששוב אינה נתפסת כמנוגדת לערכיה הציוניים של המדינה. המהגרים מחברי-העמים בשנות השמונים

6 את אחד הביטויים המוחשיים לשינוי האווירה ניתן לראות בהחלטתו של משרד החינוך בחודש מרס 1998, שלפיה "בניסיון להנהיג גישה רב-תרבותית, ולהימנע מחזרה על מחדלי הקליטה של המהגרים בשנות ה-50, מערכת החינוך מעודדת כיום את התלמידים המהגרים מחבר המדינות ומאיתופיה ללמוד את השפות, המסורת והתרבות של ארצות מוצאם ולהיבטח עליהן בבגרות. במסגרת המדיניות החדשה, אושרו לפני כמה חודשים השפות הרוסית והאמהרית כשפה זרה שנייה לבגרות, לתלמידים מהגרים בלבד, במקום החלופות הקיימות, צרפתית וערבית." באותו פרסום מצוטט שר החינוך יצחק לוי בנמקו את ההחלטה בטיעון כי "היטמעות והיקלטות בחברה הישראלית אין פירושו ויתור על מסורת בית-אבא, והינתקות מן המקורות" (הארץ, 31.3.1998).

והתשעים קצרו במידה רבה את פירות מאבקם הממושך של המזרחים, ואף למדו מנסיונם העשיר. הם השיגו פתיחות תרבותית לתביעות מגזריות, שמרופדת אף היא בכוח פוליטי גובר.

מבט כללי ממעוף הציפור, מעין "לונג שוט", מגלה תבנית מרשימה של תקשורת ישראלית בשפה הרוסית, שזכתה כבר בתשומת־לב מרובה (אייזנשטדט, 1994; בן־יעקב, 1998, 2008). מהו איפוא סוד פריחתם של אמצעי התקשורת בשפה הרוסית בישראל? כללית, ניתן להציע כמה הסברים עיקריים שקשורים הן למצב בקהילת המהגרים והן למצב בחברה הקולטת:

1. הקבלה לתהליך בארץ המוצא. המהגרים ייבאו מגמות מארצות מוצאם – רוסיה ומדינות חבר־העמים: פריחה של פרסומים וריבויים לאחר תקופה ממושכת של פיקוח הדוק וריכוזי. עם התמוטטות האימפריה הסובייטית החלו להופיע מאות עיתונים בנושאים ובגדלים שונים כמעין תגובת־נגד על המשטר הריכוזי בעבר.
2. מגמות סוציולוגיות בקהילה. שגשוגה של העיתונות הישראלית ברוסית קשור מן הסתם גם לתרבות הקריאה המפותחת של המהגרים מרוסיה, שמאז ומתמיד השכילו לטפח עיתונות בארצות חדשות, יהיו אלה צרפת, גרמניה, ארצות־הברית או ישראל (בן־יעקב, 1998). ככלל, מגמת הפיצול מאפיינת את הקהילה היהודית, והיא נדדה מן הסתם עם המהגרים לארצם החדשה (איסאקובה, 1999).
3. הצרכים התקשורתיים בקהילת המהגרים. אמצעי התקשורת אמורים למלא תפקיד כפול – אדפטציה לחברה החדשה במקביל לסגרגציה ושימור הזהות התרבותית והקהילתית.
4. משבר בחברה הקולטת. החברה הישראלית חוותה בשנות התשעים התפלגות חברתית שמקבילה להתפלגות תקשורתית.
5. מצב התקשורת בארץ. התקשורת בארץ, ובכללה התקשורת הלועזית, נחשבות לתחום פתוח לזימות פרטית.

המאמר הנוכחי נועד איפוא לסקור את קווי המתאר של מפת התקשורת בשפה הרוסית. אמצעי התקשורת הללו משרתים כחמישית מן האוכלוסייה הישראלית ומספקים שירותי תיווך בין חלקי הקהילה השונים, ובינם לבין סביבת הרוב בחברה הישראלית. בדיעבד, עיון בתופעה התקשורתית עשוי להתברר כרב־תכליתי: ביכולתו להאיר את התמורות במפת התקשורת הישראלית, לעקוב אחר התחרות בין התפיסות השונות על ליבם של מהגרים בחברה הישראלית, וכן להעריך את המרקם התרבותי המתהווה בעטייה של ההגירה ההמונית.

7 די לציין שהפורום הציוני הינו גוף־גג המאגד בתוכו מספר דו־ספרתי של ארגוני מהגרים מחבר־העמים.

מצרך המחקר

הממצאים הנוכחיים מבוססים על שני מקורות עיקריים: סקר מקיף של אמצעי התקשורת בקהילת דוברי הרוסית וסדרת ראיונות עם עשרים מוציאים לאור, עורכים ומנהלי תקשורת בשפה הרוסית. סקר אמצעי התקשורת בשפה הרוסית המופיעים בישראל נערך בחודשים מרס-מאי 1998. במהלך הסקר הצלבנו מקורות אחדים, שהעיקריים ביניהם הם רישומים ומצאי של כותרי העיתונים בספרייה הלאומית ובחנית כותרים של פרסומים בדוכני מכירה. שתי דוברות רוסית בחנו כל פרסום בשפה הרוסית, הרשום בספרייה הלאומית, לפי מפתח נושאים.⁸ במקביל ערכו המחברים את הראיונות, רובם בשפה העברית, במערכות העיתונים. כל ראיון הוקלט ותומלל, וציטוטים מתוכם מובאים לפי הצורך בהמשך המאמר.

מיצוי המקורות הללו אינו מבטיח בשום פנים זיהוי מוחלט של גבולותיה של מפת התקשורת בשפה הרוסית. מפת התקשורת תוססת ומשתנה מעצם טבעה, כותרי עיתונים חדשים נוספים כשם שאחדים מהם נעלמים, פרסומים אחדים משנים בעלות, אחרים משנים את תדירותם, היקפם וצורתם. כמו־כן, מסגרת הזמן שהוגדרה במחקר ניפתה פרסומים שחדלו להופיע לפני גל ההגירה השני. בדומה, יש שתחנות רדיו פירטיות פורצות לאוויר או נעלמות. הבדיקה הנוכחית מאפשרת צילום "אווירי" של מפת התקשורת בשפה הרוסית בתקופה משמעותית, השנים 1989-1998, עם תחילת גל ההגירה השני, בעת התבססותה של קהילת דוברי הרוסית בחברה הישראלית כגורם פוליטי בחברה הקולטת. עקב "גובה הצילום" אי-אפשר להבחין בתצלום הנוכחי במגוון של אמצעי תקשורת "קטנים", כגון ספריות, מועדוני תרבות או פסטיבלים,⁹ שראויים לתצלום "תקריב" בנפרד. מועדוני תרבות ושירה¹⁰ תוססים פעילים בריכוזי מהגרים שונים, אם מיוזמתם העצמית של

8 תודותינו למרינה זלצר שנטלה חלק באיסוף החומר בשלב זה של המחקר יחד עם מחברת המאמר. מפתח הנושאים כלל פרטים בסיסיים על הפרסום כגון: שנת ההופעה של הפרסום, טיב הבעלות, פורמט הפרסום, מספר העמודים, היקף החומר המערכת והיחס בינו לבין פרסומת, הנושאים ומקור החומר.

9 למשל, חובבי שירת ה"בארד" מארגנים פעמיים בשנה, בסתיו ובאביב, פסטיבל בחוף דוגה שעל שפת הכנרת, ומכאן נגזר כינוי האירוע "דוגובקה" (שפירו, 12.3.1999). בתחילת חודש מאי 1998 דווח שכמאה אלף איש גדשו את פארק הירקון למעין הפנינג המוני בהשתתפות להקות בידור מרוסיה במסגרת... אירועי היובל. "מסכי ענק הוצבו במקומות שונים בפארק ודוכנים לממכר משקאות קלים וודקה הקנו לאירוע אווירה ביתית עבור עשרות אלפי חוגגים." (הארץ, 8.5.98) הפסטיבל ההמוני נערך במימונו של יושב־ראש הוועד היהודי-הרוסי, ולדימיר גוסינסקי, ששמו התפרסם מאוחר יותר כמי שרכש מעופר נמרודי חלק מן הבעלות על "מעריב".

10 אחד הסגנונות הפופולריים הוא שירת ה"בארדים" - שירת יוצרים ייחודית שהינה מעין זמר עממי, זמר מבשר או זמר מחאה (שפירו, 12.3.1999).

המהגרים, אם מיוזמתן של הרשויות השונות – מתנ"סים, רשויות מקומיות, ההסתדרות, משרד הקליטה – ואם מתוך יוזמה מעורבת.¹¹ מבנים אלה יכולים בנסיבות מסוימות להוות ערוצי תקשורת חלופיים כדגם אותנטי של "תקשורת של מיעוטים". אלא שהמשך קיומן של המסגרות הללו לאורך זמן מחייב סיוע מהרשויות, הניתן כחלק ממערכת הפיקוח עליהם.¹² החיבור הנוכחי מתמקד בשרטוט קווי המפה של אמצעי תקשורת-ההמונים בקהילת המהגרים מארצות הברית-העמים.

מן הראוי להעיר כאן שרבים מבין הפרסומים בתחום ההגירה מברית-המועצות ומחבר-העמים ספוגים לעיתים בהטיות ערכיות. גם אם הם חתומים על-ידי חוקרים ואנשי אקדמיה, רבים מהם קיימו זיקה, מי בצנעה ומי פחות, לממסד שנשא את דגל המאבק הציוני למען יהודי-ברית-המועצות (Gur-Gurevitch, 1995). מחקר אקדמי ופרסומים היו לחלק מן המערכה הכוללת למען יהודי-ברית-המועצות, שבמסגרתה הוקצו משאבים ניכרים לעידוד מחקרים ופרסומים בתחום זה.¹³ אף-על-פי-כן, רבים מבין הפרסומים הללו מספקים מידע גולמי חיוני לניתוח מגמות ותהליכים.¹⁴ שימוש במקורות אלה עלול להיות מדבק, גם אם מודעים להטיות ונוקטים משנה זהירות כדי לצמצמן, והשורות הבאות יעידו על מידת הצלחתם של המחברים לגבור על מכשול זה.

אמצעי השידור ברוסית

פריחתם של אמצעי התקשורת של מיעוטים לשוניים אינה תופעה ייחודית לישראל, ובוודאי אינה חדשה בה. תקשורת אתנית פורחת בארצות הגירה שונות והיא נועדת לשרת צרכים תקשורתיים ותרבותיים של קהילות מהגרים (Frachon & Vargaftig, 1995). תהליכי גלובליזציה וחיידושים טכנולוגיים שונים (Featherstone, 1995), למשל,

- 11 למשל, "קפה תרבות" במתנ"ס באשדוד נהפך למרכז פעילות תרבותית במתכונת מוכרת מרוסיה, ממוזיאון פושקין במוסקוה. הפעילות כוללת, בין היתר, קונצרטים של אומנים מהגרים מאשדוד יחד עם אומנים מהגרים וותיקים ממרכז הארץ ועם אומנים מחוץ-לארץ (שפירו, 19.2.1999).
- 12 לנוכח פריחתם של מועדוני שירה ותרבות יזומים על-ידי מהגרים, החליט משרד הקליטה בשנת 1998 לפתוח בעצמו רשת מועדונים ביישובים עתידי-מהגרים, מן הסתם כדרך למסד את הערוצים החלופיים ולפקח עליהם.
- 13 בהקשר זה ראוי לציין במיוחד את כתב-העת "יהודי-ברית-המועצות", בעריכתו של דוד פריטל ובמימון לשכת הקשר "נתיב", ששימש במה לפרסומים שוטפים פרי עטם של ישראלים ומהגרים, חלקם ברמה אקדמית.
- 14 פרסומים עיתונאיים מהווים מקור נוסף למידע גולמי. בעניין זה, רשימות ומאמרים יצוטטו בפירוט מלא, ואילו הפניה לידיעות עיתונאיות תינתן בגוף החיבור תוך ציון שם העיתון והתאריך בלבד.

שידורי לוויין ונגישות הולכת ומתרחבת לטכנולוגיות שידור (Hargreaves & Mahdjoub, 1997), מקילים על מהגרים, ששוב אינם חייבים לאבד את זיקתם התרבותית לארץ מוצאם במקום מגוריהם החדש. בעקבות תמורות גיאופוליטיות, למשל, האיחוד הכלכלי של מדינות מערב אירופה, נידותם של האזרחים גוברת בחברה הגלובלית והרב-תרבותית (Cormack, 1998; Friedman, 1994). גם אם התפתחות התקשורת הישראלית ברוסית יכולה להיחשב לחלק מתהליך אוניוורסלי בעולם המערבי, אין להתעלם ממאפייניהם הייחודיים של גלי ההגירה מברית-המועצות ומארצות חבר-העמים לישראל.

מבט ראשון במפת התקשורת בשפה הרוסית יגלה חוסר איוון בין העיתונות המודפסת המשגשגת לבין אמצעי השידור. אך גם אם אמצעי השידור אינם שולטים במפה, מספרם ניכר למדי וניתן להבחין ביניהם לפחות לפי כמה אמות-מידה:

1. ערוץ השידורים;
2. מקור השידורים;
3. חוקיות השידורים;
4. סדירות השידורים.

נקדים ונבחין תחילה בין שידורי הטלוויזיה לבין שידורי הרדיו. "קול ישראל" שולט בשידורי הרדיו ברוסית, ונהנה לכאורה ממונופול על שידורי הרדיו. תחנת הרדיו הפירטית של הימין, ערוץ 7, פיצלה באמצע שנות התשעים את שידוריה לשני תדרים, שאחד מהם ברוסית.¹⁵ תחנות רדיו פירטיות אחדות משדרות ביישובים בעלי מספר רב של דוברי רוסית (לימור, 1998). משדרים מזדמנים ברוסית מוצעים גם בתחנות רדיו איזוריות, בין היתר ברדיו ירושלים, בדרך-כלל בזכות יוזמות מקומיות ומקורות מימון מזדמנים. להבדיל משידורי הרדיו ברוסית, רוב שידורי הטלוויזיה מקורם מחוץ למדינת-ישראל. למרות הנסיגות הרבים בשמר חוסר-איוון כמותי ואיכותי בין שידורי טלוויזיה מקומיים לאלה שמשודרים מעבר לגבולות המדינה ונקלטים כאן. הזכיינים ככבלים מציעים בדרך-כלל שלושה ערוצי טלוויזיה לווייניים רוסיים,¹⁶ אך ידוע שבריכוזי מהגרים נהוג

15 כמענה לכך החליטו גורמים במחנה השמאל לספח חלופה דו-לשונית לערוץ 7, אף היא פירטית, בשם רדיו גל, החלטה שהתבררה עם הזמן כהצהרת-כזונות בלבד. לעומת זה, ערוץ 7 ייצב לוח משדרים ברוסית כשל תחנת שידור ממוסדת. ואומנם, בסוף חודש פברואר 1999, בזכות לובי יעיל ותמיכה פוליטית של המחנה הימני, לרבות חברי-הכנסת של "ישראל בעליה", הכשירה הכנסת, ברוב של ארבעים קולות בעד מול עשרים ותשעה נגד ונמנע אחד, תיקון לחוק ההסדרים המכשיר את שידוריהם של ערוץ 7 ושל תחנת הרדיו של ש"ס – "רדיו 2000" (הארץ, 24.2.1999). מעניין שהמחלוקת הציבורית והפוליטית סביב אופיו הפירטי של ערוץ 7 התעלמה כמעט לחלוטין מן השידורים ברוסית!

16 לפי סקרים של מכון "תצפית" בקרב עולים מחבר-העמים שהגיעו אחרי שנת 1989, 66%-72% מהעולים צופים בשידורי הכבלים ברוסית (פיין, 1994, 1995).

להרחיב את ההיצע של שידורי הטלוויזיה באמצעות צלחות שמאפשרות קליטתם של ערוצי לוויין נוספים.¹⁷

שפע השידורים ברוסית מחוץ לגבולות המדינה שנקלטים בישראל מדגים את האפשרות של "לחיות פה ויחד עם זה להישאר שם". בסוף חודש פברואר 1998 נענתה ועדת הכלכלה של הכנסת להפצרותיו העקשות של משרד התקשורת, ואישרה תיקון בחוק בוק על-מנת לאפשר הפעלת ערוצים ייעודיים בכבלים לאוכלוסיות מסוימות, לרבות ערוץ לדוברי רוסית. הערוץ הייעודי החדש, אם וכאשר יוקם, עתיד לאזן את היחס בין השידורים החיצוניים לשידורים המקומיים.

למעשה, אין גורם שידור בישראל שאינו מציע תוכנית טלוויזיה כלשהי ברוסית, נוסף על כתוביות ברוסית לתוכניות רכש קנויות או למשדרים ישנים.¹⁸ המשותף לכל המשדרים המקומיים ברוסית שהם מותנים במימון מיוחד, מזדמן, מטעם הממסד הקולט על שלוחותיו - משרד ראש הממשלה, משרד הקליטה, הסוכנות ולעיתים גם רשויות מקומיות - ולכן הם חשופים לסכנת אי-יציבות. עובדה זו מניחה בסיס למשא-ומתן תדיר בין הממסד לבין גורמי השידור לגבי גורל התוכניות ברוסית, הנתונות מדי פעם לחסדי המממן.¹⁹ נקל לשער שהתלות המתמדת מבטיחה מרחב השפעה ניכר למקורות המימון על

17 עם תחילתם הצפויה של שידורי הלוויין (DBS), ערוצים אלה ואחרים עתידים להיות מוצעים לכל דורש.

18 באמצע שנת 1998 הפיקה הטלוויזיה הישראלית מגזין שבועי בערוץ 1, "קליידוסקופ", ותוכנית נוספת בערוץ 33. הטלוויזיה החינוכית הפיקה גם היא תוכנית ברוסית וקיימה רצועת-שידורים ברוסית בערוץ 23, לרבות שידור חוזר של "ערב חדש" עם כתוביות ברוסית. נוסף על כך, נראה שתוספת כתוביות מעניקה צידוק לשידור סדרות מקוריות ישנות, דוגמת "קשר משפחתי", בערוץ 23, וגם ערוץ 2 מנצל ביעילות את הכתוביות ברוסית בשידור אופרות-סבון בימי שישי ושבת. נוסף על כך, מגזין ברוסית משודר בערוץ הקהילתי של ערוצי זהב בירושלים, כנראה בשל תמיכה פוליטית מקומית.

19 המשא-ומתן על מימון השידורים למהגרים מתנהל מדי פעם לפי מתכונת ידועה מראש: תחילה, גורם השידור מתבשר על הפסקה או על קיצוץ בתקציב; או-אז, לאחר שהמשא-ומתן השקט ממוצה, הגורם המשדר דואג לפרסם את כוונת המממן להפסיק את המימון, דבר שמאיים על המשך השידורים; הפרסום משיג את מטרתו ויוצר לחץ ציבורי להמשכת מימונו של השידור. מקור המימון מתרצה, נענה ללחץ הציבורי ומחליט על חידוש המימון בתנאים משופרים. כל זאת עד לסיבוב הבא. הפרסום בסוף חודש ינואר 1997 ממחיש את המשא-ומתן הטקסי על מימון השידורים, כלשון הידיעה: "הקיצוץ שמתכננת מפברואר הנהלת רשות השידור בתוכניות לדוברי רוסית בהפקת ערוץ 33 והתרגום הסימולטאני לרוסית שמבצע קול ישראל ברק"ע (לחדשות של ערוץ 1) עלה לדיון בישיבת המליאה של הרשות שלשום. לדברי מנכ"ל רשות השידור, מרדכי קירשנבאום, ומנהל ערוץ 3, יוסף בראל, התחייב משרד הקליטה לרכוש תשדירי שירות בערוץ 1 ובערוץ 3, והכסף בעד התשדירים אמור היה לממן את השידורים ברוסית שעלותם כ-1.5

תוכן המשדרים. דוברים מטעם, פקידים, שרים ופוליטיקאים מרבים להופיע בתוכניות טלוויזיה, ולו רק כדי להבטיח את המשך התמיכה הכספית להפקתן. אך הדבר מעיד גם על כך שגופי השידור הציבוריים הורגלו לכך שתוכניות למהגרים, כמוהם כמיעוטים אתניים ולשוניים, נתמכות מתקציבים מיוחדים. עיון שיטתי בתקציב רשות השידור מגלה תמיכה חיצונית עקבית למימון שידורים למהגרים,²⁰ וייאמר מייד שמימון שידורי רדיו היה ונשאר סמוך על שולחן של הרשויות. על-כן, ערוץ הכבלים הייעודי ברוסית, אם וכאשר יופעל, ייצור סדק במסורת של מימון השידורים החוקיים ברוסית משום שהוא אמור להיות ממומן מפרסומת.

"קול ישראל" מגלם מבחינות רבות את המסורת של שידור "מטעם" או של "תקשורת למען". אין בכך כדי לגרוע מזכויותיו ההיסטוריות. "קול ישראל" הקדים והנהיג שידורים דו-תכליתיים ברוסית עוד בסוף שנות החמישים (בן-צבי, 1998).²¹ הם שירתו בדגשים משתנים הן את היישוב היהודי בכרית-המועצות והן את צורכי המהגרים. מערך ההסברה/ התעמולה הציוני גייס לעזרתו במידה רבה את גלי-האתר, ממש כפי שנהגו ונהוגות מדינות דמוקרטיות במערב, לטובת מימוש יעדים לאומיים. בתחילה שודרו פעמיים בשבוע תוכניות בנות רבע שעה כל אחת, שכללו פרקים בתנ"ך ושיחות על ישראל. שידורי

מיליון שקל לשנה. אולם לדבריהם, משרד הקליטה לא עמד בהתחייבויותיו והעביר בשנה שעברה רק חלק מהסכום, ולרשות השידור אין אפשרות לממן את השידורים. חברי המליאה דרשו מהנהלת הרשות שלא לקצץ בתוכניות, הנותנות שירות חשוב לציבור המהגרים. יו"ר הרשות, הפרופ' רינה שפירא, דרשה מהנהלה למצות את הדיונים עם משרד הקליטה, והודיעה כי הנושא יועלה לדיון בוועדת הכספים של הרשות בשבוע הבא. שפירא הודיעה כי על פי החלטת הוועד המנהל והמליאה, 'לא עושים שום שינוי בתוכניות ובלוח השידורים ללא אישור המליאה, וההנהלה לא תבטל בינתיים אף תוכנית'. לדברי בראל, 'להחלטת המליאה יש כוח מוסרי רב, אבל אי אפשר ליישם אותה. אני עובד בתקציב הדוק, ואם לא יהיה כסף לתוכניות ברוסית, לא אוכל להמשיך לשדר... ח"כ נעמי בלומנטל, יו"ר ועדת העלייה והקליטה בכנסת, זימנה ליום רביעי הבא ישיבה של הוועדה בנושא צמצום התוכניות ברוסית על ידי רשות השידור. בישיבה ישתתפו גם ראשי רשות השידור ואנשי משרד הקליטה. לאחר לחצים מצד חברי המליאה הודיעה אתמול רשות השידור כי לפי שעה יימשכו השידורים במתכונתם הנוכחית, וכי אנשי משרד הקליטה ורשות השידור ייפגשו בהקדם כדי להסדיר את ההיבט הכספי הכרוך בהפעלת שידורים אלה. ביום שני הקרוב תיפגש ועדת הכספים של הרשות כדי לטפל בסוגיה." (הארץ, 29.1.1997)

20 חלק ניכר מתקציב השידורים ברק"ע בא ממקור חיצוני גלוי - משרד הקליטה (רשות השידור, 1998).

21 השידורים ברוסית החלו באיחור יחסית - ביום העצמאות העשירי למדינת-ישראל, ב-14 במאי 1958, שמונה שנים לאחר הנהגת שידורים בשפות זרות ב"קול ישראל" - בשל חשש מפני התגרות ב"דוב הרוסי" (בן-צבי, 1998, 20).

חדשות ואקטואליה בלטו בהעדרם, וגם אות התחנה לא שודר, מן הסתם כדי להימנע מ"תקרית דיפלומטית" עם ברית-המועצות. כבר מראשיתם פרשו הרשויות חסות על השידורים, שהופנו בעיקר לקיבוץ היהודי במזרח אירופה. המהפך חל באביב 1964 כאשר הונהגו שידורים יומיים, לרבות חדשות ואקטואליה. הרשויות המנחות עיצבו את המטרות ואת המדיניות של השידור ברוסית. השדרים נמנעו במודע ממחלוקת אידיאולוגית עם המשטר הקומוניסטי, ובחרו לדוות על המתרחש בישראל ובקרב הקיבוץ היהודי בברית-המועצות (בן-צבי, 1998).

שם וכאן התנסחו ציפיות והערכות לגבי יכולתם של השידורים לחדור מבעד למסך-הברזל דווקא בימי המלחמה הקרה. הקרח המפשר בין הגושים לא המעיט את צורכי ההסברה/התעמולה הציונית. המאבק העיקש של הקיבוץ היהודי בברית-המועצות על זהותו הלאומית שימר את הלהט התעמולתי של שידורי "קול ציון לגולה"²² בגלים קצרים. שידורים אלה תואמו עם רשויות המדינה, קרי: הסוכנות היהודית ולשכת הקשר "נתיב", שגם השתתפו במימונם. השידורים נועדו בין היתר לאזן את התעמולה האנטי-ציונית הסובייטית ולטפח את התודעה הלאומית של המאזינים היהודיים.²³

המצב השתנה עם פתיחתם של שערי ברית-המועצות להגירה. הגירתם המבוקרת של הפעילים הציוניים מברית-המועצות בתחילת שנות השבעים, כמו גם הגירתם של מאות אלפי המהגרים שהגיעו לישראל במשך שני העשורים האחרונים, נזקפו לא-מעט לזכות השידורים ברוסית של "קול ציון לגולה". אלא שבעטייה של ההגירה עברו מאזינים רבים למדינת-ישראל, ועקב כך נאלצו קברניטי ההסברה לעיין מחדש במדיניות השידור ברוסית ובמטרותיו.

בתחילת שנות התשעים התאפשר שידוד מערכות תפיסתי וארגוני, כנראה בשל שני שינויים שהיו כרוכים זה בזה. נוכחותם הגוברת של דוברי רוסית במדינת-ישראל שכנעה את קברניטי השידור הציבורי לפצל את המשאבים. לפיכך הוחלט בשנת 1991 להפעיל רשת קליטת עלייה, רק"ע, שהיתה אמורה לרכז את השידורים למהגרים בשפות השונות,²⁴

22 דוד בן-גוריון החליט להקים את "קול ציון לגולה", על משקל "כי מציון תצא תורה", שנתיים לאחר הכרזת העצמאות. השידורים החלו במרס 1950 בברכה של חיים ויצמן, והצטמצמו לשלוש שפות - יידיש, אנגלית וצרפתית.

23 מטרות השידורים היו: (א) העברת מידע על הארץ, על הנעשה בישראל ועל קשריה עם מדינות אחרות; (ב) החייאתם ושימורם של החיים היהודיים; (ג) איזון לשידורי ההסתה האנטי-ציוניים; (ד) העברת מידע על המאבק למען אסירי ציון ולמען העלייה לישראל (בן-צבי, 1998, 22).

24 רשת רק"ע הוקמה ב-26.5.1991 בעקבות ההגירה ההמונית. (כשהוקמה הרשת היו בארץ יותר ממאה אלף מהגרים חדשים). תחילה שידרה הרשת ברוסית בלבד, אחר-כך הוספה השפה האמהרית ולאחר-מכן איחדו את כל שתיים-עשרה השפות לרשת אחת. השידור ברוסית של התחנה הינו הגדול ביותר מחוץ לחבר-העמים! (ריאיון עם שמואל בן-צבי, מנהל השידורים לחוץ-לארץ ולעולים, 14.4.98)

אך למעשה, רוב הזמן נועדו יותר משתיים-עשרה שעות לדוברי רוסית. חלק מן השידורים הללו מופנים בו־זמנית למהגרים ולא לה שנותרו במדינות חבר־העמים.

במקביל התרחש שינוי תפיסתי במדיניות השידור. נראה שהזיקה בין מערך השידור ברוסית לבין גופי המסד הלכה ונחלשה. ארגון השידורים מחדש אפשר ניסוח קווי מדיניות חדשים, בין היתר בהעדפת תפיסות עיתונאיות ומקצועיות על תפיסה "הסברתית" מסורתית. השינוי במדיניות השידור של "קול ישראל" מקביל במידה מסוימת למגמות הליברליזציה בתקשורת הסובייטית. הן שם והן פה התגבשה מסורת חזקה של תקשורת מגויסת לתעמולה רעיונית. בשני המקרים, השינויים המוצהרים אינם מחסלים ספקות מושרשים בציבור הרחב לגבי מידת אמינותם של השידורים, ולא במקרה. שרידי המסורת המגויסת בולמים את השינויים ויוצרים פער אמינות בין פרקטיקה מקצועית לבין הצהרת־כוונות. השגרה והרציפות האישית משמרות במידה רבה, שם כמו גם פה, את מסורת השידור. גם אם הפיקוח הפוליטי על השידורים הלך והצטמצם עם השנים, שרידי החברות שחינך לתקשורת מגויסת נותרו עדיין בעורקי השדרים הוותיקים. כאז גם כיום, המכוונות של "כורההיותך" שולטת בשידורי רק"ע ברוסית. מדיניות זו מתבטאת במתן עדיפות לתוכניות מלל והסברה, שנועדות לסייע למאזינים להכיר ולהבין את החברה החדשה.

לכאורה, תחנות רדיו פירטיות מצליחות לנער את התווית הממסדית, אך הן נותרו ספוגות ערכים פוליטיים ומתנהלות עדיין כ"תקשורת למען". כאמור, ערוץ 7 הקציב תדר נפרד לשידורים ברוסית. בשל משאבים דלים, הערוץ מרבה בשידור מוסיקה ברוסית וממעט בהפקת תוכניות מלל. יחד עם זה, השידורים ברוסית של ערוץ 7 אינם מעלימים את מטרם הפוליטית של הפצת רעיון ארץ־ישראל השלמה בקרב המהגרים מרוסיה. כמו בשידורים בעברית, המסר האידיאולוגי משוזר בפורמטים פשוטים וזולים של שידור, כגון חדשות, שיחות פרשנות, שיחות עם מאזינים וכדומה.

שידורי רק"ע מקצועיים ומגוונים יותר, ואף שומרים כנראה על בכורה בקרב הקהילה.²⁵ בבדיקה אקראית של לוח המשדרים בחודש יוני 1998 אותרו מאה ושבעה משדרים שונים ברק"ע לעומת עשרים ושמונה בערוץ 7. הערוץ הפירטי מקיים לוח משדרים קבוע, בעוד שרק"ע מציע לוח משדרים גמיש עם שינויים תכופים במועדי התוכניות מדי יום ומדי שבוע. שרידי הגישה הדידקטית, ואולי האחריות למהגרים החדשים, מניבים ברק"ע לוח משדרים עמוס בתוכניות מלל מגוונות בנושאים מגוונים ולקהלים שונים – קהילה, נוער וגמלאים – שהערוץ הפירטי דל־המשאבים אינו מסוגל להציע כמותו. לעומת זה, מבחינת התוכניות העוסקות באקטואליה, מחד גיסא, ובמתן ייעוץ ומידע לקהילת המהגרים, מאידך גיסא, המצב בשתי התחנות דומה מאוד – שתיהן משקיעות בתוכניות אלה, ומשקלן (באחוזים) דומה בשתי התחנות (ראו לוח 1).

25 לפי סקר של מכון "תצפית" בהשתתפות אלף חמש מאות תשעים ושישה מהגרים שהגיעו אחרי שנת 1989, 54%–56% מאזינים לשידורי רק"ע ברוסית, לעומת 7%–11% בלבד שדיווחו על האזנה לערוץ 7 (פיין, 1994, 1995).

לוח 1 – סיווג שידורי הרדיו בשפה הרוסית לפי תוכנם ברק"ע ובערוץ 7

רק"ע	ערוץ 7	סוג התוכנית
19 (18%)	7 (25%)	אקטואליה/חדשות
30 (28%)	2 (7%)	תרבות/היסטוריה
7 (6%)	8 (29%)	מוזיקה
8 (8%)	3 (11%)	ציונות/יהדות
3 (3%)	1 (4%)	כלכלה
14 (13%)	6 (21%)	מידע/ייעוץ
2 (2%)	–	ספורט
6 (6%)	–	ילדים/נוער
2 (2%)	–	גמלאים
10 (9%)	–	קהילה
1 (1%)	1 (3%)	הומור
5 (4%)	–	אחר
107 (100%)	28 (100%)	סך הכל

סגנון ההגשה הסולידי במשדרי רק"ע מתפרש במקרה הטוב כארכאי וכמאובן, והוא מזכיר לאוזניים רבות את מסורת השידור הסובייטית. מבחינה זאת, יתרונו של השידור הפירטי עומד לו דווקא בחולשתו! גם אם השידור הפירטי לוקה בסטנדרטים מקצועיים של הפקה והגשה, שדרי הערוץ גוייסו מקרב המהגרים החדשים שמקרוב הגיעו ושפת־האם טרייה עדיין בפיהם. נוסף על כך, שדרים אלה אינם כבולים למסורת הנושנה של שידור ציבורי ולסגנון ההגשה המכופתר, מסימני ההיכר של תקשורת למען. מבחינה זאת, עצם קיום החלופה, שכאמור גם היא ספוגה באידיאולוגיה, עשוי להתפרש כמעין תקשורת של,

חלופה לשידור הממסדי שליווה את המהגרים לאורך כל הדרך עוד מימי שהותם בארץ מוצאם ועד הגיעם לישראל.

מאפייניה של העיתונות הרוסית

עדנה מחודשת באה לעיתונות הלועזית, ובעיקר לזו בשפה הרוסית, בסוף שנות השמונים עם התגברותם של גלי העלייה ההמוניים מחבר־העמים (ברית־המועצות־לשעבר). בניגוד לשנות החמישים והשישים, שבהן נתמכו רוב העיתונים הלועזיים על־ידי מפלגות פוליטיות (כספי ולימור, 1992), העיתונות הלועזית של שנות השמונים והתשעים יוזמה ברובה על־ידי גורמים פרטיים, אף כי גם בה ניתן לזהות קו פוליטי ברור למדי. חרף ההבדל, העיתונים ברוסית, כאז כך גם כיום, ממלאים תפקיד חשוב בתהליך התברות של מהגרים בחברה החדשה (Chaffee, Nass & Yang, 1990).

ניתן לזהות שלושה שלבים עיקריים בתחייתה של העיתונות הלועזית בסוף שנות השמונים. בשלב הראשון רווחה בקרב אנשי התקשורת בישראל הערכה כי בתגבור העיתונים העבריים יהיה כדי לספק את צורכיהם התקשורתיים של המהגרים החדשים. ביטוי לגישה מעט תמימה זו ניתן למצוא במנהג, שרווח בתחילת שנות התשעים בעיתונים העבריים, הארציים והמקומיים, לצרף לגליונותיהם העבריים מוספים בשפה הרוסית. בדומה לעיתונות הלועזית של שנות החמישים, נועדו מוספים אלה להרגיל את המהגרים החדשים לקריאה בשפה העברית, ובכך שימשו בשבילם סוכן תברות מרכזי וחשוב. לעיתונים העבריים שימשו מוספים אלה גם דרך לרכישת קוראים פוטנציאליים בעתיד.

השלב השני בתחייתה של העיתונות הלועזית היה הוצאתם לאור של עיתונים עצמאיים בשפה רוסית. ראשון ליטול יוזמה בכיוון זה היה היומון לשעבר "חדשות", שהיה שייך לתאגיד התקשורת של משפחת שוקן, שהקדים והוציא בראשית 1991 שבועון ברוסית בעל שם זהה – "חדשות". שני תאגידי התקשורת האחרים לא פיגרו אחריו, ושבועות ספורים לאחר־מכן הוציא היומון "ידיעות אחרונות", בשיתוף עם היומון לענייני כלכלה "גלובוס", שבועון ברוסית שנשא את השם "ידיעות ישראל". בלטה מכולם בתחום זה קבוצת "דיילי מירור", בבעלות איל־העיתונות רוברט מקסוול, שרכשה באמצע שנת 1988 את השליטה ביומון "מעריב" (כספי ולימור, 1992). במרס 1991 הוציאה קבוצת "דיילי מירור" לאור שבועון חדש ברוסית – "ורמיה". שבועון זה היה אמור לפלס דרך ליומון ברוסית שיופק בישראל ויופץ גם ברחבי חבר־העמים. העיתון החדש היה אמור לגלם את מדיניותו הכללית של מקסוול, מדיניות של החדרת עיתונות מודרנית ובעלת נורמות מערביות של סיקור וכתובה.

רוב העיתונים המופיעים בישראל בשפה הרוסית אינם מתכחשים למסורת העיתונות המגויסת ולסגנון הכתיבה שרווח בברית־המועצות־לשעבר. מקום ניכר בעיתונים אלה מוקדש לדיונים בנושאים פוליטיים, כמו גם לבעיות הנוגעות בתהליך הקליטה של המהגרים. הקו הפוליטי של עיתוני המהגרים ברוסית מעורר עניין מיוחד, והוא ראוי מן הסתם לדיון נפרד. להבדיל מהמקובל בעיתונות העברית, רוב העיתונים ברוסית אינם

מהססים להזדהות בגלוי עם עמדה פוליטית ולהביע אהדה גלויה למחנה הימין. ערב הבחירות לכנסת החמש-עשרה ולאחריהן חל איזון-מה בקו הפובליציסטי, כנראה מתוך כוונה מוצהרת להתיישר עם המציאות הפוליטית החדשה.²⁶ שרטוט מפת העיתונות הכתובה ברוסית מעלה לפחות תשעה מאפיינים מבניים, פרסונליים ותוכניים.

1. ריבוי עיתונים

כבר ממבט ראשון אפשר להתרשם ממספרם הרב של העיתונים ברוסית. בשנת המחקר, 1998, אותרו יותר ממאה ועשרים פרסומים ברוסית,²⁷ ובכללם ארבעה יומונים, קרוב לשישים שבועונים ומקומונים, ארבעים ושלושה ירחונים ודו-ירחונים ועוד עשרה כתבי-עת (ראו לוח 2). להבדיל מאמצעי השידור ברוסית ולמעט שבעה פרסומים, כל העיתונים ברוסית מופיעים בישראל.²⁸ מספר העיתונים ברוסית גדול אף ביחס לעיתונות העברית, שלא לדבר על עיתונות של מיצועים אחרים. כשישה-עשר עיתונים החלו להופיע במהלך שנות השבעים והשמונים, לא-מעט בזכות התחדשות ההגירה מברית-המועצות בתחילת שנות השבעים.²⁹ הוותיק מכולם הוא העיתון "נאשה סטרנה" שהחל להופיע בסוף שנות השישים. במקביל לגלים מטפטפים של מהגרים החלו להופיע פה ושם פרסומים ברוסית.

26 המעקב אחר הקו הפוליטי של היומן הרוסי הנפוץ ביותר מרתק משום שהוא משתייך, כפי שיובהר בהמשך, לתאגיד התקשורת של "ידיעות אחרונות". הקו הימני והניצי של היומן "וסטי", שעוצב לא-מעט על-ידי עורכו הכריזמטי ועתיר-המוניטין אדוארד קוונצוב, היה לשם-דבר ובעל השפעה ניכרת בעיצוב הלכי-הרוח בקהילת המהגרים. על-כן היה מעניין להמתין ולראות כיצד המנגנון "המתקן" של התאגיד יעשה את שלו. ואומנם, ערב הבחירות לכנסת החמש-עשרה התבקש מר קוונצוב ליטול חופשה עקב קרבתו האישית לאחת מבין ארבע הרשימות שהתמודדו על "הקול הרוסי". בעת הכנת המאמר התנהלו מגעים להחלפתו במועמדת מקורבת למפלגת השלטון (גלילי, 24.11.1999), שהסתיימו בפיטוריו בראשית חודש דצמבר 1999.

27 יש להניח שלא אותרו כל הפרסומים המקומיים על סוגיהם השונים - מקומונים, עלוני בית-כנסת או עלוני פרסום. כמו-כן, יש עיתונים קהילתיים שמפרסמים דרך קבע מדור או עמודים ברוסית.

28 השבועון "לילית", לדוגמה, יוצא ברוסיה ומופץ בין היתר בישראל, בגרמניה ובקנדה. השבועון קיים זמן-מה סניף בישראל שטיפל בין היתר באיסוף מודעות. כנגד זה, הנסיונות להוציא עיתון רוסי בארץ להפצה בחוץ-לארץ לא פסקו למן יומתו החלוצית של מקסוול.

29 כאמור, פרסומים שהפסיקו להופיע לפני שנת 1988 אינם נכללים.

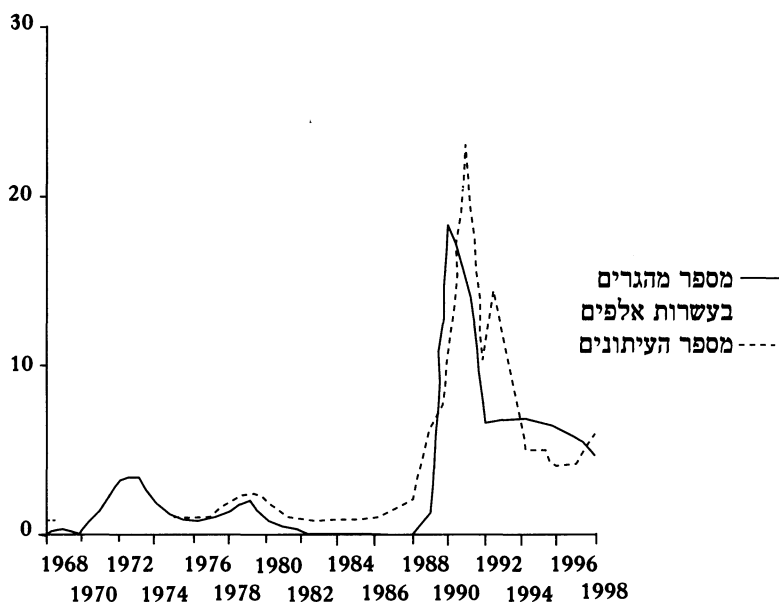
לוח 2 – סיווג העיתונים בשפה הרוסית על-פי תדירות הופעתם

תדירות ההופעה	מספר העיתונים	אחוזים
יומון	4	3
שבועון	58	48
ירחון	41	34
רבעון	12	10
שנתון	7	5
סך הכל	122	100

גלי פתיחתם של העיתונים מזנבים בגלי ההגירה (ראו תרשים 1). בין מלחמת ששת-הימים למלחמת יום-הכיפורים היגרו כמאה אלף יהודים מברית-המועצות בלבד. רק אלפים בודדים נוספים הצליחו להגר עד פתיחת השערים בסוף שנות השמונים. התגברותם של זרמי המהגרים בשנת 1989 הוניקה את מספר העיתונים החדשים. ארבע השנים 1990–1993 היוו שיא הפריחה של העיתונות החדשה ברוסית – שישים ושישה כותרים חדשים החלו להופיע בשנים אלה, כשני שלישים מן הפרסומים ברוסית במהלך העשור. שנת 1991 מחזיקה בשיא עם פתיחתם של עשרים ושישה עיתונים חדשים, לאחר שבשנה שקדמה לה הגיעה ההגירה לשיאה עם יותר ממאה שמונים ושלושה אלף מהגרים. גם בשנת 1991 הגיע גל ההגירה לשש ספרות, יותר ממאה ארבעים ושבעה אלף מהגרים, ובעקבותיו ראו אור שלושה-עשר עיתונים נוספים בשנת 1992, ובשנה שלאחריה נפתחו עוד שמונה-עשר עיתונים. לקראת סוף העשור נרשם גידול-מה במספר העיתונים שנפתחו לעומת יציבות בהגירה; שכן עם רוויית השוק מצאו יזמי העיתונות הרוסית נישא חדשה, הלא-היא העיתונות המקומית. העיתונות המקומית ברוסית, כמוה כעיתונות המקומית בעברית, היתה תחילה נחלתם של יזמים קטנים, בחלקם מקרב המהגרים עצמם, שמשכה בהמשך את שלושת התאגידי הארציים, כפי שעוד יובהר בהמשך (Caspi, 1986). אף-על-פי שתאגידי התקשורת הארציים גילו את הפוטנציאל הכלכלי באיחור-מה, הם הולכים ומשתלטים גם על העיתונות המקומית.³⁰ גם הבחירות, הן לרשויות המקומיות בשנת 1998 והן לראשות הממשלה בשנת 1999, היוו זרז לפתיחת מקומונים בשפה הרוסית, ולו רק כדי לספק את צורכי התעמולה הפוליטית המופנית לקהילת המהגרים. אולם תופעה זו תיסקר במסגרת נפרדת.

30 "פעם, בתחילת העלייה, עולה חדש היה מוכן לנסוע מחיפה לתל-אביב בשביל לקנות סלון כי שם היה יותר זול. היום זה כבר לא כך, הם כבר התבססו וקונים ביישוב בו הם גרים. לכן גם עלה כוחו של פרסום מקומי על-פני כלל-ארצי. זה גם אילץ את כל העיתונים הגדולים להקים רשתות מקומונים." (ריאיון עם אפרים גנור, עורך "נאשה סטרנה", 20.8.98)

תרשים 1 - גלי ההגירה וגלי ההופעה של עיתונים בשפה הרוסית

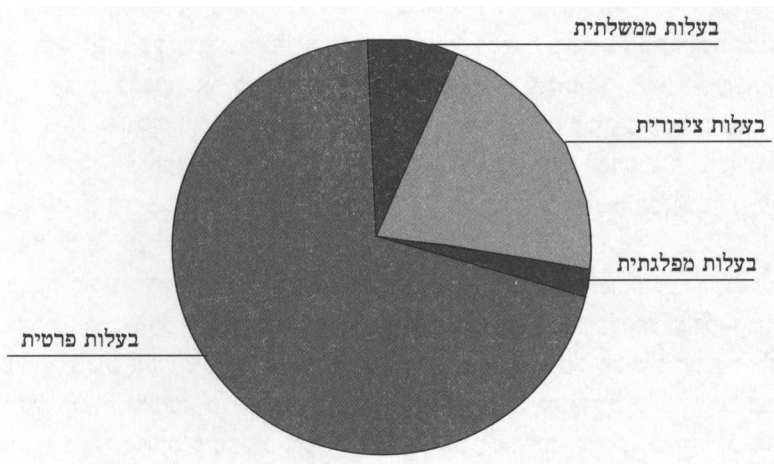

2. הפרטת העיתונות

גם אם העיתונים החדשים החיו את העיתונות הלועזית הוותיקה, שעמדה על סף גסיסה בשנות השמונים (כספי ולימור, 1992), העיתונות החדשה בשפה הרוסית שונה מהפרסומים הקודמים. בניגוד גמור לשנות החמישים, כאשר גלי ההגירה ההמונית הצמיחו עיתונות לועזית מפלגתית וממסדית, מונחית וממושמת, העיתונות החדשה בשפה הרוסית נתונה ברובה בבעלות פרטית ואינה מהססת להתעמת עם הממסד. רק כותרים אחדים, בעלי תדירות הופעה נמוכה, ממשיכים לצאת במימון מפלגתי גלוי. גופים ממשלתיים שונים - משרד ראש הממשלה, משרד הקליטה, משרד החוץ או משרד החינוך - תומכים במידה זו או אחרת בכתבי־עת אחדים, וכמוהם נוהגים גופים ציבוריים, הסוכנות היהודית, עמותות ועיריות (ראו תרשים 2).

כשלושה רבעים מן הפרסומים ברוסית נתונים בבעלות פרטית. לעומתם, רק שישה מביניהם מזהים עם הממשלה, ועוד שניים עם מפלגה כלשהי. התבססות הבעלות הפרטית משקפת מן הסתם את המגמה הכללית בעיתונות הישראלית, ואולי גם את תהליכי ההפרטה של קליטת המהגרים החדשים לאורך השנים. לא כבעבר, מדיניות הקליטה הכללית הפקידה פונקציות רבות ומתרבות, וכן גם את מילוי הצרכים התקשורתיים, בידי כוחות השוק. מבחינה זאת מסתמן הבדל מהותי בין אמצעי השידור, שנתרו ברובם סמוכים על שולחן הממסד, לבין העיתונות הכתובה שעברה ברובה לידיים פרטיות.

תרשים 2 - סוגי בעלות על העיתונים בשפה הרוסית

3. ריכוז בעלות דמוי טרויקה

שלושה תאגידי תקשורת חולשים על העיתונות הישראלית ברוסית: "ידיעות תקשורת", קבוצת "נובוסט" ו"ע.ש.ר. עיתונות רוסית". המבנה המשולש דומה במידה רבה לזה של העיתונות העברית, שנתונה אף היא בידי שלושה תאגידיים (כספי ולימור, 1992). שלושת התאגידיים חולשים בכשליש מהעיתונים וברוב-רובו של שוק העיתונות בשפה הרוסית. מלבדם מופיעים פרסומים שנתמכים ברובם על-ידי מימון ממסדי, ישיר או עקיף, או על-ידי עמותות ציבוריות, ובכל מקרה, אין הם יכולים להבטיח מידה דומה של הופעה סדירה לטווח-זמן ארוך. שינויים פוליטיים או קיצוצים תקציביים עלולים לפגוע בגורל הפרסומים הנתמכים, ממש כפי שמתגלה בשידורי הטלוויזיה הישראלית ברוסית. גם עמותות וחוגים אינטלקטואליים חשופים למשברים, שמתורגמים מייד לגורל הפרסומים שבחסותם.

יחד עם זה, דווקא הפרסומים הקטנים והשביריים מלמדים על קשת המרקם התרבותי של מפת העיתונות בשפה הרוסית. המסורת מארץ המוצא מבטיחה המשך הוצאה של כתבי-עת אינטלקטואליים לספרות, לאומנות ולהגות, אומנם דלי-תפוצה ובעלי תדירות הופעה נמוכה יותר אך בעלי משקל סגולי, כגון כתבי-העת "22" ו"זרקלו"³¹.

31 "אצלנו ב'זרקלו' לא מפרסמים שום חומר מועתק, הכל מקורי, ויש תרגומים משפות אחרות, מעברית בדרך-כלל. רוב החומר נכתב כאן, יש לנו חוג סופרים שרובם מתגוררים בישראל. יש לנו ממש חוג כותבים, הוא נוצר על בסיס מגוין ספרותי 'קרוג'. הדגש שלנו הוא על ספרות, שירה, פילוסופיה, תרבות ואומנות. בין הנושאים אנחנו כמובן נותנים עדיפות מסוימת לנושאים ישראליים ויהודיים; אבל כל מאמר חייב לענות על קריטריונים ספרותיים." (ריאיון עם אירינה רובל, עורכת "זרקלו", 2.9.98)

4. מבנה תאגיד דמוי מרכז קניות

כל אחד מן התאגידים בנוי כמעין "מרכז קניות". התאגיד נשען על "עיתון-עוגן", שמסביבו קיימים שלל "בוטיקים" או חנויות קטנות, דהיינו, מוספים, כתבי-עת ומקומונים. אלה מופצים בנפרד או כנספחים לעיתון המרכזי (Rothenberg, 1986; Finn & Louviere, 1996). התאגידים, כמו מרכזי קניות, שונים בינם לבין עצמם בהיקפם, במבנה הפנימי שלהם וביחסי-הגומלין בין "עיתון-העוגן" לבין יתר הפרסומים (ראו תרשימים 4-6). יש תאגיד מגוון עם בתי-עסק רבים אך קטנים, ויש תאגיד קטן-ממדים עם בתי-עסק אחדים אך מצליחים מאוד.

מבנה תאגיד דמוי מרכז קניות מוכיח את עצמו כלכלית מבחינות רבות. תשתית לוגיסטית אחת - חנויות, אחזקה או פרסום - משרתת את כלל העסקים במרכז קניות ממש כשם שעיתונים אחדים סמוכים על מערכת לוגיסטית אחת של רכישת חומרי-גלם, גיוס מודעות, ייצור והפצה. מי שנכנס ל"חנות-העוגן", רוב הסיכויים שיבקר גם בבוטיקים מסביב. מבצעי קידום מעודדים לקרוא גם כתבי-עת אחרים ברשת, במיוחד כאשר הללו מוצעים ללא תשלום. נוסף על כך, ריבוי כותרים מעלה את כושר השיווק בענף הפרסום. תאגיד יכול להציע חבילת פרסום בכמה עיתונים במחירים אטרקטיביים גם אם מספר הפרסומים אינו מבטיח תפוצה גדולה יותר.³²

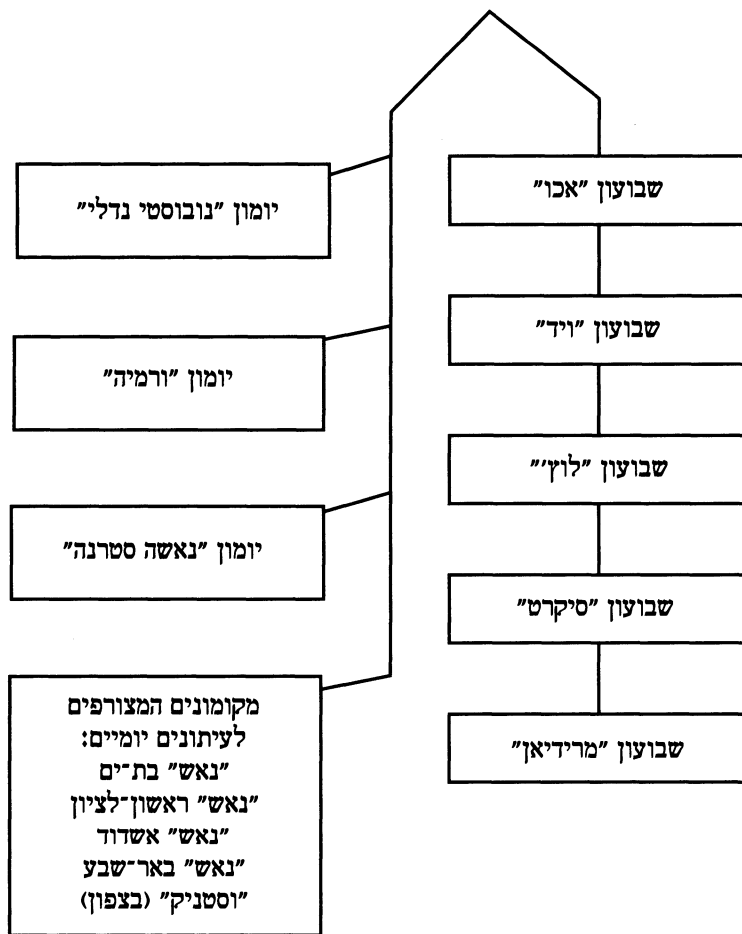
תאגיד "נובוסטי נדלי בע"מ" הינו הקרוב ביותר לדגם של מרכז הקניות המצוי.³³ באגפי התאגיד שוכנים שלושה ימונים. "נובוסטי נדלי" הינו היומן המרכזי בתאגיד, ולפי נתוני חשיפה, גם השני בגודלו ובתפוצתו בקרב דוברי רוסית. שני היומונים האחרים הינם גלגולים של עיתונים "משבריים". כאמור, רוברט מקסוול הגה בשעתו את היומן "ורמיה". לאחר שקבוצת-הגרעין של "ורמיה" עברה לתאגיד "ידיעות תקשורת", בחודש יולי 1992, המשיך העיתון לדשדש בתאגיד של נמרודי. בשל משברי הבעלות בתאגיד והעדיפות המשנית שלו, לא הצליח העיתון להתאושש ממכת העריקה. סימני דעיכה של "ורמיה" זירו החלפת בעלים - אלה רצו למכור ואלה ראו בו נכס פוטנציאלי.³⁴ גם

32 קבוצת "נובוסטי" אכן מתמידה מטעם זה בהוצאת שלושה ימונים, שיכולים להגדיל את כושר השיווק של התאגיד כולו; שלושה ימונים, ולא אחד, במטרה לחזק את האשליה האופטית בעיני המפרסם.

33 לפי נתוני רשם העמותות (15.9.98), הבעלות על התאגיד מתחלקת בין אלי עזור, המחזיק בכל המניות למעט אחת, לבין אפרים גנור המחזיק במניה הנתרת; לפי עדותו של גנור, 5% מן המניות נמצאים ברשותו. אלי עזור משמש גם כמנהל החברה, בעוד שאפרים גנור מרכז את ענייני המערכת של התאגיד: "הוא המו"ל ואני עורך אחראי." (ריאיון עם אפרים גנור, עורך "נאשה סטרנה", 20.8.98)

34 "בשנת 1994, כשראיתי ש'ורמיה' מתחיל לגסוס, ונמרודי לא גילה בו עניין, אז אני התקשרתי לאחותו והצעתי להם איכשהו לחלק את העיתון. הם היו מעוניינים. כיום מעריב שותפים ברווחים ואנחנו מקבלים מהם את כל השירותים. הם מקבלים רווחים,

תרשים 3 - קבוצת "נובוסטי בע"מ"

היומון השלישי נוסף לתאגיד "נובוסטי" בעקבות משבר. "נאשה סטרנה" הינו הוותיק מבין היומונים ברוסית. הוא החל להופיע מייד אחרי מלחמת ששת-הימים, עם התחדשות ההגירה מרוסיה, תחילה כשבועון וכעבור שלוש שנים כיומון. העיתון נולד בתאגיד העיתונות הלועזית של הימלפרב, ששמר על קשר אמיץ עם מפלגת העבודה. ככל שנחלש הבסיס הכלכלי של התאגיד כולו עקב דעיכת העיתונות הלועזית, וככל שהיקף התמיכה המפלגתית הלך והצטמצם, כן גברו סימני השאלה לגבי קיומם של כל העיתונים בתאגיד. אחדים נסגרו ואחרים צמצמו את תדירות הופעתם מיומון לשבועון ואף פחות מזה. ההגירה

לא שותפים לצרות, בוא נגיד. אני עד היום לא יודע מה החלוקה בבעלות. דבר אחד היה חשוב לנמרודי - להוריד את הכאב-ראש הזה ממנו. היום כל המערכת של העיתון יושבת פה." (ריאיון עם אפרים גנור, עורך "נאשה סטרנה", 20.8.98).

מחבר-העמים היטיבה עם "נאשה סטרנה", ולו רק משום שהוא שמר על מוניטין כלשהם.³⁵ הבעלים החדשים ניסו לרענן את העיתון, לשנותו למעין טבלואיד ברשת. הטלטלות המבניות והסגנוניות השפיעו מן הסתם על התפוצה שנמדדת בארבע ספרות, והיא הנמוכה מבין ימוני התאגיד.

מלבד היומונים, חמישה שבועונים וחמישה מקומונים מאכלסים את ה"טיילת" בין אגפי התאגיד של "נובוסט"י. מצד אחד נמצאים השבועונים שמתמחים בתכנים ובקהלים שונים – "אכו", "ויד", "לויץ", "סיקרטי" ו"מרדיאן"; בצידה האחר של ה"טיילת" מצויים ארבעה מקומונים ברשת "נאש" – בת"ים, ראשון-לציון, אשדוד ובאר-שבע – שמצורפים אל העיתונים היומיים, ומקומון "וסטניק", שאינו שייך לתאגיד, המצורף אל עיתוני "נובוסט"י באיזור הצפון.

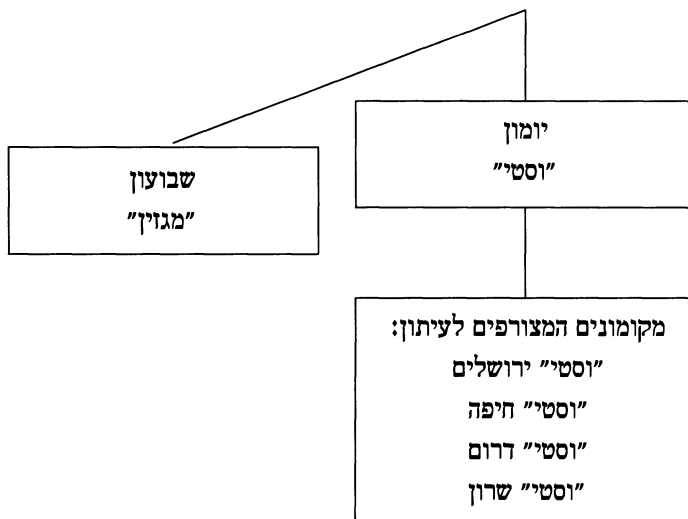
כצפוי, התאגיד מתפשט להרחיב ולגוון את תחומי פעילותו. בעל התאגיד, אלי עוזר, היה לאיל-תקשורת בינוני אך מחוזר למדי, כנראה בשל משאבים כלכליים זמינים. כך, לפני שנים מספר חבר תאגיד "נובוסט"י לקבוצה שביקשה וזכתה בוויכוח לתחנת רדיו איזורית, הלא-היא "רדיו ללא הפסקה". אולי בשל כך מצא בעל התאגיד עניין בחברה "טקסי-מדיה" שמשווקת זמן פרסום לתחנות רדיו איזוריות. בשנת 1998 מצא אלי עוזר שני כיווני השקעה נוספים – ערוץ המזרח התיכון (METV) ושידורי הלוויין.³⁶ התאגיד השני, "ידיעות תקשורת", חולש לכאורה בשני השוקים – העברי והרוסי. לפי דו"חות כספיים לשנת 1996 ולפי פרסומים עיתונאיים, התאגיד מחזיק ב-74% מהבעלות ביומון "וסטי" (הארץ, 14.5.98).³⁷ אף-על-פי שאחזתו בעיתונות הרוסית

35 "הימלפרב היה חייב למכור את רשת העיתונים. זה היה בערך בתחילת 1995... הוא נאלץ למכור, הבעלות היתה רשומה על מפא"י. זה לא היה מסיבה כלכלית. קנינו מהם את 'נאשה סטרנה' יחד עם 'אכו'. היום אני עורך של 'נאשה סטרנה'. זה עיתון שבמשך שלוש שנים אחרונות סבל מהתדרדרות קשה, ואני החלטתי לקחת אותו לידיים ולהרים אותו. הכנסתי אותו לסגנון חדש של עיתונות בשפה הרוסית. אני קורא לזה עיתון מסוג של עיתון טלוויזיה, שאני נותן את המידע העיקרי בעמוד הראשון, כותרות גדולות, מינימום מידע. זה סגנון של 'חדשות'. העיתון איבד לגמרי את הקוראים שלו, הפך להיות כמו 'דבר'. אז אני מנסה להכניס לו רוח חדשה." (ריאיון עם אפרים גנור, עורך "נאשה סטרנה", 20.8.98)

36 ערוץ METV נחשב לתחנת טלוויזיה המשדרת בחסות אגודת צדקה נוצרית אמריקאית לתושבי דרום לבנון. אילוצים כלכליים שכנעו את מפעילי התחנה להוסיף לתוכניות הקנויות באנגלית גם כתוביות בעברית כדי למשוך מפרסמים נוספים. נראה שצעד זה סלל את הדרך ליוזמה של קבוצת משקיעים ישראלים, ואלי עוזר ביניהם, ששכרה זמן מן התחנה ה"לבנונית" לשידורים של משחקי כדורגל מן העולם, שבמהלכם משובצים תשדירי פרסומת ישראלים.

37 למרות זיהויו של יומון "וסטי" עם תאגיד "ידיעות תקשורת", כפי שהוא בא לידי ביטוי אפילו בתשדירי הפרסום של היומון הרוסי, נתוני רשם החברות (15.9.98) מלמדים

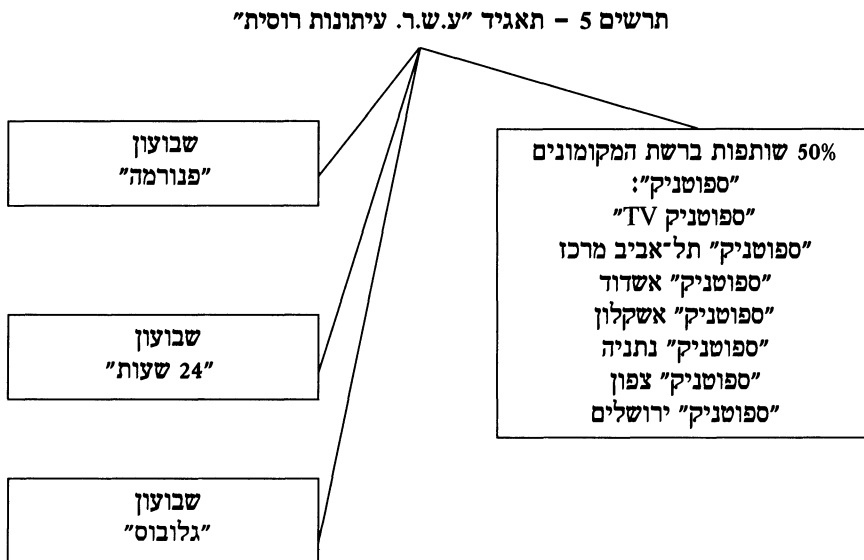
תרשים 4 - תאגיד "ידיעות תקשורת" בעיתונות הרוסית

פחותה מאחיותו בעיתונות העברית, התאגיד מהווה מעין "מרכז קניות" קטן אך איכותי. היוםון "וסטי" מהווה למעשה "עוגן" של התאגיד "ידיעות תקשורת", ונחשב לאיכותי, לנפוץ ולמבוסס ביותר מבחינה כלכלית בין היומונים הרוסיים. כאמור, ראשיתו של היוםון עם המעבר של קבוצה איכותית בת ארבעה-עשר חברי-מערכת בראשותו של אדוארד קוזנצוב מן העיתון "ורמיה", לאחר שעופר נמרודי רכש את "מעריב" מידי קבוצת "דיילי מירור". תאגיד "ידיעות תקשורת" זכה במידה רבה מן ההפקר. רוברט מקסוול השקיע בהכשרת הקבוצה, שבאמצעותה קיווה להפיק עיתון מערבי ברוסית (בן-יעקב, 1998). התוצאות ניכרו בגליונות הראשונים של "ורמיה", שהיה אמור לרענן את פניה הגרפיים של העיתונות בשפה הרוסית. למזלם של חברי הקבוצה, הם מצאו באכסניה החדשה משאבים כספיים למימוש הקונספציות הגרפיות והעיתונאיות שלהם, בשינויים מחויבי-מציאות. גם אם העיתון רכש לו מוניטין כבעל עמדות ימניות קיצוניות בפוליטיקה הישראלית, לא-מעט בזכות עורכו, מבקרים וחסידים כאחד תמימי-דעים לגבי הרמה העיתונאית הגבוהה של "וסטי", ואולי לא במקרה זכה העיתון לרכוש בכורה בעיתונות ברוסית בדומה לאחיו הבכור העברי בתאגיד. לצידו של "וסטי" מופיעים שבועון אחד ("מגזין") וארבעה מקומונים שמצורפים לעיתון יומי - "וסטי" ירושלים, חיפה, דרום ושרון.

שלחברה "וסטי - עיתון ישראלי-רוסי בע"מ" יש שני בעלים המחלקים שווה בשווה ביניהם את מניות החברה - מ' זליגמן חברה לנאמנות (1986) בע"מ ומ' זליגמן חברה להחזקות בנאמנות (1991) בע"מ. שתי החברות רשומות בבעלותם של גלי הייק, אלי זהר וחיים זליכוב, שגם מנהלים אותן. נותנים אלה ודומים להם ממחישים את הקושי באיתור גבולותיו של תאגיד תקשורת בכלל.

סקרי החשיפה, אף אם אינם ממצים את מלוא הקשת של העיתונים ברוסית,³⁸ מגלים בעקביות ש"וסטי" הוא אכן היומון הנקרא ביותר בקרב דוברי רוסית. לפי סקר שנערך על-ידי המכון "גיאוקרטוגרפיה" בראשית שנת 1998, יותר ממחצית המהגרים מחבר-העמים נחשפים ל"וסטי" באחד מימי השבוע, לעומת 10% הנחשפים ל"נובוסטי נדלי"-6.4% ל"ורמיה" (הארץ, 25.2.98).

התאגיד השלישי נראה אולי פרוש מקודמו, אך למעשה הוא "מרכז הקניות" הקטן מבין השלושה. בשנת 1991 נפרדו דרכיהם של אילן כפיר ואלי עזור. כעבור שנה הקים אילן כפיר תאגיד חדש יחד עם אבי גולדשלגר, "ע.ש.ר. עיתונות רוסית".³⁹ החלוקה בין

38 מאחר שרוב סקרי החשיפה נערכים לפי הזמנת מפרסמים ו/או אמצעי התקשורת ובמימנם, כדי לספק מידע חיוני לשם קביעת תעריפי פרסום, אין להם כל עניין לבדוק פרסומים בתדירות נמוכה ו/או דלי-תפוצה. משום כך, הממצאים מספקים תמונה חלקית בלבד על הרגלי החשיפה, ואילו הממצאים המתפרסמים בעיתונות מצמצמים אף יותר את התמונה.

39 "באוקטובר 1992 הקמתי עיתון רוסי חדש - 'גלובוס' - שבועון שמהר מאוד התחיל לטפס לגובה, וגם השגנו שותפות אסטרטגית בעיתון 'פנורמה', שהוא היה בבעלותו של איש העסקים אבי גולדשלגר. שותפות זו הביאה במשך הזמן לשותפות עסקית, והתבילה המשותפת כוללת היום את 'גלובוס', 'פנורמה', ולפני כשלוש שנים נוסף גם עיתון חדש, שרכשנו אותו מחברה אחרת, '24 שעות'." (ריאיון עם אילן כפיר, מ"ל ועורך ראשי של "ע.ש.ר. עיתונות רוסית", 3.8.98)

השניים דומה לזו שבתאגיד "נובוסטי" – הראשון הינו העורך הראשי ואילו השני הינו המוציא לאור.⁴⁰ בהמשך הם גייסו הון זר מהחברה השווייצרית Rainbow, שהזרימה משאבים לכניסה לשותפות (50%) ברשת המקומונים "ספוטניק", שהינה מסועפת ביותר לעומת שני התאגידים האחרים. אולי אין זה מקרה שלתאגיד אין יומון ושפעילותו מתמצית בעיקר בשלושה שבועונים – "פנורמה", "24 שעות" ו"גלובוס".

השבועון "24 שעות" היה ונשאר אכן ספינת-הדגל של התאגיד. להבדיל משני השבועונים האחרים, הוא מרבה בפרסום חומר ישראלי מקורי וממעט להעתיק חומר רוסי או לתרגם חומר מעיתונות ישראלית ו/או זרה, ולדברי אילן כפיר, מעמדו ביחס לעיתונים בשפה הרוסית כשל עיתון "הארץ". אולי משום כך לא הצליח השבועון "24 שעות" להשיג תפוצה סבירה; תפוצתו עומדת על כשנים-עשר אלף עותקים מדי שבוע, והוא נשאר מעין "חנות-עוגן" יוקרתית במרכז קניות, שאינה בהכרח כל-בו, שמקרינה יוקרה אך נתמכת על-ידי יתר העסקים בתאגיד. ואומנם, שני השבועונים האחרים זוכים בתפוצה גבוהה הרבה יותר. "גלובוס" מעוצב כמעין לקט מאמרים – digest – מן העיתונים היוצאים לאור בחבר-העמים, והוא חתם על הסכמים עם עיתונים גדולים ברוסיה, כגון "איזבסטיה", שלפיהם "גלובוס" רשאי לפרסם אותם או חלקים מהם כמוסף.⁴¹ כמו-כן, "גלובוס" עוסק גם בנושאים ישראליים, בעיקר בהיבט הפובליציסטי ובהיקף מצומצם. גם "פנורמה" יש הסכמים עם עיתונים רוסיים אבל עם עיתונים מסוג אחר לגמרי, שמציעים חומר קליל ובידורי.

שלושת התאגידים הללו חולשים על כשליש מן הפרסומים הישראליים ברוסית, אך אלה הם גם הפרסומים העיתונאיים המרכזיים והמשמעותיים יותר, והם חולשים למעשה על רוב מקורות המידע המודפס.⁴² כמעט כל הפרסומים הנותרים מחוץ לשלושת התאגידים אינם עוסקים באקטואליה. רובם ככולם יוצאים בתדירות נמוכה וזוכים בתפוצה צנועה יותר – שלוש עד ארבע ספרות – ולו רק משום שחלקם מתמחה בנושא ו/או בקהל מסוימים וקטנים. מלבד עיתונים המתקדמים בגיל ובמין מסוימים, פרסומים אחדים

40 "אני אחראי יותר על המערכת ואבי הוא יותר בצד העסקי." (ריאיון עם אילן כפיר, מו"ל ועורך ראשי של "ע.ש.ר. עיתונות רוסית", 3.8.98)

41 "גלובוס" היה חלוץ בתחום עיתוני-הלקט של העיתונות הרוסית. הוא היה גם הראשון שהחל לפרסם לקטים של עיתונות רוסית על בסיס הסכמים חתומים עם עיתונים ברוסיה. "...אנו משלמים כל חודש אלף-אלפיים דולר לעיתונים אלה." (ריאיון עם רומן סבטלנוב, עורך "גלובוס", 13.8.98)

42 סקרי החשיפה המסחריים עלולים להבנות תמונה חלקית, ואולי מסולפת, על הרגלי החשיפה של דוברי רוסית, והם גם מצמקים את מפת העיתונות הרוסית. למשל, בסקר חשיפה של המכון למחקר חברתי ופסיכולוגי בראשותו של א' פלדמן, שנערך בתחילת חודש יולי 1998, נכללו ארבעה יומונים וארבעה-עשר שבועונים. למעט שבועון אחד, כל העיתונים שנבדקו שייכים לשלושת התאגידים.

מתמחים בנושאים מסוימים, למשל, כלכלה והי־טק.⁴³ כתבי־עת לתרבות ולאומנות נשענים ברגיל על נדיבותם של מוסדות ציבור, וממילא אינם מיועדים לקהל הקוראים הרחב.⁴⁴ תנועות פוליטיות ודתיות אחדות משקיעות בפרסומים תקופתיים ברוסית, אך תפוצתם מותנית ביכולת ההפצה של המממנים. הפרסומים המתמחים מצויים בתחרות חריפה עם שלושת התאגידים, שמציעים, לפי מיטב המסורת הישראלית, "עיתונים לכל המשפחה", לרבות מוספים ומדורים לקהלים שונים ובמבחר נושאים.

5. תקשורת "של" בבעלות ישראלית

טיב הבעלות ומקורות המימון אינם בהכרח ערובה למכוונות הפרסום של העיתון וגם לא לאופיו הכללי – תקשורת של המהגרים לעומת תקשורת למען המהגרים. ניתן לכאורה לצפות ש"הפרטת" העיתונות ברוסית תחליש את שליטת הממסד הקולט לטובת "כוחות השוק", אך תמונת־המציאות שונה. שלושת התאגידים נתונים בבעלות ישראלית. למעט מקרים בודדים, למשל השבועון "ישראל־רוסי", רוב העיתונים ברוסית נתונים בבעלות ו/או במימון ישראליים. לכאורה, המכוונות הכלכלית השולטת ברבים מביניהם מחייבת פתיחות והיענות מיידיות להלכי־הרוח בקרב המהגרים; אלא שגם מבנה הבעלות הפרטית מעודד פטרנליזם מסוגנן, גם אם מעודן וסמוי יותר, כלפי קהל הקוראים. מניעים רווחיים מעצבים את מדיניות הפרסום, ולהיפך. מדיניות הפרסום משתנה לפי תכתיבים כלכליים של מקורות המימון הישראליים. המוציא לאור מתיר כביכול חופש מערכתי לעורך ולקבוצת הכתבים, למשל ביצירת קו מתבדל וביקורתי, אך רק כל עוד הדבר משתלם מבחינה כלכלית.

במחקר מוקדם (זילברג, לשם וליסק, 1995) הובחנו שלושה דפוסים של עיתונות רוסית לפי העמדה המובעת בהם כלפי החברה הקולטת – אדפטציה, אינטגרציה או סגרגציה. לכאורה, אמצעי תקשורת מטעם ולמען אמור לנקוט עמדה אוהדת כלפי החברה הקולטת ולטפח נטיות סתגלניות של טמיעה בתוכה. לחלופין, אמצעי תקשורת של מהגרים חופשי לנקוט עמדה ביקורתית יותר ולעודד מגמה של בדלנות. כאמור, כבר בתחילת שנות התשעים נהפך "נובו־סטי גדלי" ל"עיתון־העוגן" של התאגיד "נובו־סטי". באותה עת נערך היומון על־ידי ארקדי בן־מרדכי (סגל), מהגר משנות השבעים. העורך הסתייע בצוות של מהגרים חדשים שהגיעו זה עתה, וביניהם עיתונאים

43 לדוגמה, התקופונים הכלכליים "נאדז'דה" (המופץ על־ידי בנק דיסקונט) ו"גלובס" (המופץ על־ידי בנק הפועלים ו"גלובס בע"מ"), וכן תקופון לנושאי מחשבים ותכנות בשם "אינטרפייס".

44 למשל, הרבעון הספרותי "זרקלו", שנחשב לכתב־העת הספרותי היוקרתי ביותר בשפה הרוסית בישראל, ממומן על־ידי לשכת הקשר "נתיב" ומופץ בכאלפיים עותקים, ש־80% מהם נשלחים למנויים (ריאיון עם אירינה ורובל, עורכת "זרקלו", 2.9.98).

מקצועיים, ידועי-שם ברוסיה, שכתבו בעיקר בידיש וטרם הספיקו ללמוד את השפה העברית ולהכיר את החברה הישראלית. בראשית שנות התשעים בלט העיתון בקו ביקורתי ואנטי-ממסדי. רבים מבין המהגרים מצאו בו מעין "תחנת מעבר" ובמה אותנטיות למצוקות ההסתגלות בארץ, ולא במקרה. מעל-גבי עמודי העיתון יכלו המהגרים למצוא שלל מאמרים שהביעו ביקורת חריפה על החברה הישראלית ועל תהליך הקליטה, שהוגדר במקרה אחד כסוג של רצח עם. במקרים אחדים הפליגו הכותבים והטיפו אף לצעדים מרחיקי-לכת עד כדי הגירה לקנדה ולמדינות מערב אחרות (וילברג, לשם וליסק, 1995). מדיניות העיתון השתלמה מבחינה כלכלית והניחה את דעתו של בעל העיתון. סקרי חשיפה מאותה תקופה גילו שכמחצית מן המהגרים החדשים אכן קראו את העיתון (פיין, 1994).⁴⁵

אף-על-פי שקו העיתון זוהה עם המערכת ועם צוות העיתונאים שהתקבץ סביב עורך העיתון הרדיקלי, דומה שהיתה זו החלטה מחושבת של בעלי העיתון הישראליים אלי עוזר ואילן כפיר.⁴⁶ אולם ככל שהמהגרים נקלטו בישראל כן דעך כנראה הצורך בקו הביקורתי והסגרגטיבי. עם הירידה באחוזי הקריאה זנחו בעלי העיתון את קו הסגרגציה, שהלך ונחלש כמשאב כלכלי, כדי להבטיח משאבים חלופיים לעיתון בתוך הממסד.⁴⁷ בו-בזמן

45 "בתחילת דרכו של 'נובוסטי גדלי', המתחרה העיקרי שלו היה 'נאשה סטרנה', שם עבדו מהגרים ותיקים משנות השבעים. הם לא נהגו למתוח ביקורת על הממסד הקולט, אלא התמקדו בנושאים פוליטיים, ולכן לאט לאט השגנו אותם. אנחנו היינו מהגרים חדשים, לנו היה יותר קל לבקר, וזה מה שעשינו... אנחנו כתבנו מה שאנשים רצו לקרוא. זה פשוט היה בכי, ולא ביקורת אמיתית... אנחנו גם קראנו לעיתון כך: 'עיתון של בכי' - האנשים פשוט קראו ובכו. הרעיון שלנו לא היה לפגוע במישהו, אלא לכתוב על בעיות של המהגרים." (ריאיון עם ואדים קורש, עורך "רוסקי יורעלתנין", כתב לשעבר ב"נובוסטי גדלי", 9.9.98)

46 "אנחנו החלטנו לכתוב על בעיות המהגרים בישיבה משותפת. כולנו ישבנו יחד, גם כפיר וגם גנור... חשבנו איך להרים את העיתון. המטרה היתה להתחרות ב'נאשה סטרנה', והפתרון היה לכתוב על נושאים של המהגרים... זה היה כדאי." (ריאיון עם ואדים קורש, עורך "רוסקי יורעלתנין", כתב לשעבר ב"נובוסטי גדלי", 9.9.98)

47 "כשכתבנו שהממשלה לא עושה את זה ואת זה ושר הקליטה פרץ לא מבין את העולים, אני הייתי בעד. הייתי נגד כשהתחילה הטפה להתבדלות. היה לי קשה עם זה. הייתי מודע לזה ועצרתי את זה בשנת 1993. זה נמשך כשנה. הרגשתי עם זה רע מאוד. כשהתחלתי לקבל את הפידבקים אני נדהמתי. מי שעורר אותי לעניין היו דווקא העולים הוותיקים. אני אז לא ידעתי לקרוא ברוסית, היום אני כבר יודע. לא ציפיתי אפילו לחשיבה כזאת. איך יכול להיות שאנשים שבאו לפה רוצים להפוך את ישראל למין קולוניה רוסית, מין חשיבה מעוותת. אז קודם-כל אמרתי שיפסיקו עם התופעה הזאת, כתבתי נגד התופעה הזאת. הבאתי דוגמאות מההיסטוריה, ממיסדי הארץ הזאת; אלה ניסו בכל דרך להשכיח את הזהות הרוסית שלהם וליצור פה משהו חדש. אני לא פוסל את התרבות הרוסית שעל

צבר עוצמה עיתון חדש יותר, "וסטי", שמלכתחילה נקט קו של "עיתון לאנשים סולידיים" ולא התפתה לאימוץ סגנון של "מתן ביטוי להיסטריה קבוצתית".⁴⁸ כך קרה שכוחות השוק נהחו מן הסתם את הבעלים הוותיקים לעצב מחדש את קו המערכת של "נובוסטי נדלי" בהתאם למדיניות פרסום המעודדת את שילובם של המהגרים בתוך החברה.

6. כוח-אדם זול ובלתי-מיומן

בכל תאגיד ובכל עיתון קיימת הבחנה ברורה למדי בין מוציא לאור לבין מערכת. פוטנציאל המתחים עלול להעמיק ככל שהחלוקה בין השניים חופפת להבחנה ותיקים-חדשים, ישראלים-רוסים. העובדה שרוב הכתבים, חברי המערכת והעורכים הינם מהגרים חדשים אינה מבטיחה אלא חופש מוגבל. היכולת להפיק עיתון-של-מהגרים במסגרת תאגיד במימון ישראלי נשארת מוגבלת ומותנית במבחן העיקרי של הבעלים - כדאיות כלכלית.

המכוונות הכלכלית הבסיסית של היוזמים הישראליים מגדירה את חופש העיתונות של העורכים והכותבים במושגים כלכליים. אף-על-פי שקבוצת "וסטי" נהנית מגב כלכלי איתן היא נותרה שולית בתאגיד "ידיעות תקשורת" בהשוואה לעסקים אחרים בו, ולו רק משום שהיא אינה נחשבת לרווחית במיוחד. אין זה מן הנמנע שהצורך בשיפור הרווחיות

ברכיה גדלנו פה, אבל הם ניסו פה ליצור תרבות ישראלית, להיות חלק מהמדינה הזאת... אני אף פעם לא מתערב בכתיבה של עיתונאים, אבל פה זה עבר כל גבול. אני אמרתי באופן מוחלט, גם אם זה לא מקובל עליהם, עלי זה לא מקובל." (ריאיון עם אפרים גנור, עורך "נאשה סטרנה", 20.8.98)

48 "וסטי" מעולם לא היה עיתון היסטרי, ואילו בעיתונים אחרים היסטריה נמשכה לאורך שנים. 'נובוסטי נדלי', לדוגמה, סיפקו באופן שוטף מידע אודות דרכי הגירה לקנדה, וכמה טוב שם בקנדה... העיתונים האלה פגעו בבסיס הקוראים שלהם; קורא כזה לא מנסה להשתקע בארץ, קורא כזה לא מגיב לפרסומות. כיום הם התפכחו ומנסים לשנות את הקו שלהם. 'נובוסטי נדלי' יצא לפני כחצי שנה עם הצהרה אל קוראי העיתון כי העיתון נקט במדיניות מוטעה, וזה הולך להשתנות. הם ממש ציטטו את העקרונות שלנו, שצריך לפנות אל החלק הבריא של הקהילה, שצריך להפסיק לשפוך בוץ על הכל... הם ראו סוף-סוף שהתפוצה שלנו גדלה, הפרסומת גדלה והם רק מאבדים קוראים." (ריאיון עם אדוארד קוונצוב, העורך-לשעבר של "וסטי", 7.7.98) 'בינובוסטי' לא הבינו את המומנטום מתי הנושאים של המהגרים החלו להשתנות... הסקטור הרוסי הוא כבר חלק מהחברה הישראלית; מה שפעם לא היה מעניין אותם, היום זה כן. יש תהליך מעבר מסגרציה לאינטגרציה, אנשים כיום הרבה יותר מעודכנים לגבי מה שקורה בישראל. כאן 'נובוסטי' פספסו... ואילו 'וסטי' הבינו את השינוי והתחילו לכתוב על נושאים חדשים, כאשר 'נובוסטי' המשיכו לכתוב על בעיות מדומות, כי בעיות אלה כבר לא היו קיימות." (ריאיון עם ואדים קורש, עורך "רוסקי יורעלתינין", 9.9.98)

שכנע את העורך לאמץ את נוסחת ההצלחה של העיתון העברי "ידיעות אחרונות", דהיינו, למתן את קו המערכת הימני, לפתוח את דפי העיתון למגוון הדעות והכותבים בקשת הפוליטית, ולו רק כדי להבטיח תפוצה מרבית.⁴⁹

שני "ברוני העיתונות ברוסית" – אלי עוזר, מקבוצת "נובוסטי גדלי", ואילן כפיר, אחד משני בעלי התאגיד "ע.ש.ר. עיתונות רוסית" – מצאו מסלול מקוצר של ניצוח כלכלית ומקצועית. הם דילגו כמה מדרגות ממעמד של כתב ספורט או כתב פוליטי בעיתונות העברית אל חדרים מרוהטים בכורסת-מנהלים של מוציא לאור. שליטתם הצנועה ברוסית אפשרה לכאורה חופש מערכתי מרבי, "חופש מתוך אמון".⁵⁰ עיקרון זה מנחה את יחסי מו"ל-עורכים בכל תאגיד, ומבחנו העיקרי – השורה התחתונה במאזן הכלכלי.⁵¹

המשאבים הכלכליים המוגבלים בכל תאגיד מכתיבים את דפוסי העבודה, את מקורות הגיוס של כוח-האדם ואת תנאי העסקתם של העיתונאים. ככל שהארגון או התאגיד קטנים יותר כן הם רגישים יותר ללחצים כלכליים. חרף חזותם החיצונית האסתטית הנאה של עיתונים אחדים, ואחדים מהם אף עבי-נייר, רוב העיתונים ברוסית הינם עסקים קטנים, פרי ידיהם של שלושה עד עשרה אנשים. כך, הגודל הממוצע של צוות העובדים בשבועונים כגון "גלובוס", "פנורמה" או "מגזין" אינו עולה על חמישה עד שבעה אנשים.⁵²

49 מדור "דעות" בעיתון "וסטי" מארח לעיתים קרובות ותיקים ומהגרים בעלי דעות שמאליות. במדור זה, לצד מאמרים פרי עטם של עמרים גולדבלום, יוסי שריד ומאיר פעיל, התפרסמו רשימות של אלכסנדר יעקובסון וארקן קריב.

50 "אין פיקוח מוחלט. אני סומך על הצוות. יש לנו מערכת יחסים מאוד קרובה עם הצוות... יש אמון הדדי, הם יודעים את הכיוון של העיתון, הם מאוד מקפידים... יש פה אנשים רציניים שעובדים, ואין להם עניין לחפש כותרות סנסציוניות או לפגוע בציבור זה או אחר." (ריאיון עם אילן כפיר, מוציא לאור ועורך ראשי של "ע.ש.ר. עיתונות רוסית", 3.8.98)

51 "הבעלים שלנו לא השכילו להבין שעיתון עולה כסף, שיש להשקיע בו, שצריך להרים אותו. בגלל זה איבדנו תפוצה. הרבה עיתונאים עזבו גם בגלל המשכורת וגם בגלל שאין כאן אפילו מקום. זה כמובן הזכות שלהם [של הבעלים], אבל לנו מאוד קשה, חסרים לנו עיתונאים. אם היום הייתי רוצה לשנות משהו בעיתון, אז היינו צריכים להכניס יותר חומר בידורי, כדי לאזן את החומרים הרציניים שתופסים את רוב העיתון. אבל הכל עניין של משאבים ועל זה אין לנו שליטה... אנחנו לגמרי תלויים בהם, זה המשכורות שלנו, תנאי העבודה, אמצעים טכנולוגיים. וככה זה קורה שמצד אחד אנחנו אנשים חופשיים, ומצד שני, הרבה פעמים מרגישים מאוד מתוסכלים כי אנחנו לא מצליחים להגשים את עצמנו בתור יוצרים, כי אין בסיס חומרי." (ריאיון עם אחד מעורכי השבועונים, 25.8.98, שמפאת זהירות נשאר שמו חסוי)

52 ריאיון עם ולדימיר ביידר (עורך "מגזין", 20.7.98); ריאיון עם לאוניד לוצקי (עורך "גלובוס", 13.8.98).

גם גודל המערכת בעיתונים היומיים הינו קטן יחסית לעיתונים בעברית; לדוגמה, ב"נובוסטי נדלי" עובדים ארבעים איש, וב"נאשה סטרנה" – עשרים ושמונה בלבד.⁵³ בדומה למקומונים רבים בעברית, מבנה הארגון הקטן יוצר בידול מועט, חלוקת תפקידים מצומצמת בתוך ארגון התקשורת וריכוז תפקידים רבים בידי אדם אחד (Caspi, 1986). מציאות ארגונית זו מקשה על טיפוח נורמות אתיות. בנסיבות מסוימות, למשל ערב בחירות, ההבחנה הבסיסית בין חומר מערכתי לבין חומר פרסומי בתשלום אינה חד-משמעית. המצב הכלכלי השברירי של העיתונים, ושל העיתונאים הבודדים בארגון עוד יותר, חושף אותם לפיתויים כלכליים ומעלה את סף הרגישות שלהם. במקרים לא-מעטים עיתונאים נענים לפיתויים כלכליים ומתגייסים לטובת גורם כלכלי או פוליטי.⁵⁴ טיפוח סטנדרטים אתיים נתקל בקשיים נוספים עקב חוסר-מודעות בסיסי אליהם. זאת ועוד, על-מנת לחסוך בעלויות ייצור, מוספים או חלקים מן העיתון נמסרים להפקה קבלנית חיצונית על-ידי אדם או קבוצת אנשים שאחראים לכל התכנים.⁵⁵ על-כן, התחרות בין העיתונים ניטשת על קבלני-משנה שמחליפים את האכסניה המארחת לפי יכולת המיקוח עם בעלי העיתון.⁵⁶

- 53 ריאיון עם אפרים גנור (עורך "נאשה סטרנה", 20.8.98).
- 54 ערב הבחירות לרשויות המקומיות התברר שעיתונים ברוסית נרתמו בגלוי לטובת מועמדים שהיטיבו לשלם בעבור חומר מערכתי אוהד ("דוקומדיה", 2.12.98). מן הראוי לציין שנוהג כזה שכיח גם בקרב לא-מעט מקומונים בעברית.
- 55 "אצלנו כל השבועונים נעשים על-ידי הקבלנים. הם לא נמצאים כאן, הם לא עובדי העיתון. הם מתחייבים, תמורת סכום X בחודש, לספק עיתון פעם בשבוע עד שעה מסוימת ברמה של פילם. מה שהם מקבלים מאיתנו זה רק רשימת מודעות ואיפה למקם אותן... 'נובוסטי' הוא הבעלים אבל ההפקה היא פרטית... רק הדפוס משותף לכולנו." (ריאיון עם אפרים גנור, עורך "נאשה סטרנה", 20.8.98)
- "הרעיון להקים עיתון סטודנטים צמח באוניברסיטה כשהייתי פעילה בהסתדרות הסטודנטים. התארגנה קבוצה של כעשרים צעירים ופנינו תחילה לעיתון 'נובוסטי נדלי', שם במשך חצי שנה עבדנו על בניית הפורמט ועיצבנו את המבנה. אחרי שלא הסכמנו לתנאי העבודה שהציע העיתון לקחנו את הרעיון ופנינו ל'וסטי', לאדוארד קונצוב. הוא ארגן את התקציב הדרוש והעיתון יצא לאור. העיתון יצא כמוסף שבועי של 'וסטי', אני הייתי העורכת שלו וקבלן-משנה של 'וסטי'." (ריאיון עם מרינה זלצר, עורכת לשעבר של המוסף לסטודנטים בעיתון "וסטי", 15.6.98)
- 56 מרק גלסניק ערך והפיק מוסף סטירי-פוליטי "בסדר?", שצורף לעיתון "נובוסטי" ונחשב לפופולרי בקרב דוברי רוסית. משפג תוקף החווה חתם גלסניק על הסכם חדש שלפיו יצורף המוסף הסטירי לעיתון "וסטי". תאגיד "נובוסטי" פנה לסיוע משפטי וטען להפרת הסכם ופגיעה בזכויות-יוצרים. כנגד נטען שלא היתה בלעדיות ל"נובוסטי" וגלסניק היה רשאי להתקשר לחברות אחרות. שופט בית-המשפט המחוזי דחה את הבקשה

תנאי השוק מיטיבים עם שאיפותיהם הכלכליות של הבעלים. ההגירה ההמונית מבטיחה כוח-עבודה מיומן וזול. עודף ביקושים לעבודה בקרב המהגרים מאפשר לבעלי העיתונים להכתיב תנאי עבודה נוחים מבחינתם. רק מיעוט מבין המועסקים בעיתונות בשפה הרוסית נהנה מקביעות בעבודה. רק בודדים, החיוניים ביותר ליציבות העיתון, זוכים במשרה מלאה לפי חוזים קצרי-מועד. רוב הכותבים והעיתונאים מועסקים על בסיס ארעי ולפי יחידות-כתיבה, *freelancer*, ולו רק משום שהם נעדרים כושר מיקוח מול המעסיקים.⁵⁷

סגנון ההעסקה בעיתונות הרוסית אינו מכוון לטיפוח "כוכבים", אלא בנוי על תלושי משכורת שמגדרים את שכר המינימום במשק הישראלי.⁵⁸ רק העיתון "וסטי" הצטיין לאורך השנים בתנאי עבודה משופרים וטיפוח "כוכבים" הנהנים ממשכורת גבוהה יחסית; אולם גם בו מסתמנת ירידה בתנאי השכר של העיתונאים החדשים.⁵⁹ תנאי העסקה גרועים אף יותר שוררים בעיתונים המופיעים מחוץ לתאגידים. עיתונים דלי-משאבים אינם מסוגלים להציע אפילו חווי עבודה מחייבים, והתשלומים ליחידות-כתיבה בהם נמוכים יותר, ולעיתים סמליים עד כדי אפסיים.

העיתונים בשפה הרוסית קלטו אומנם עיתונאים לא מעטים בעלי ותק וניסיון בארץ מוצאם, אלא שרבים מבין המועסקים בעיתונים ברוסית, לרבות שניים מבין עורכי העיתונים המרואיינים, הינם אנשי-פרופסיה – הנדסה, מדע, הוראה או אומנות – שמצאו מפלט זמני או קריירה שנייה, במקרה הטוב.⁶⁰ נתון זה נראה כברכה בעיני המוציאים לאור הישראליים, שכן הללו אינם לוקים בתפיסות עיתונאיות מיושנות, ועל-כן הם יכולים לגלות פתיחות לחידושים, גם אם הם "מתגלחים" על עור הקוראים. כצפוי, העדר ניסיון עיתונאי נותן אותותיו בסטנדרטים העיתונאיים הצנועים של העיתונים – רמת השכתוב של החומר, עריכה גרפית מגושמת, כותרות מסורבלות וכדומה. ליקויים אלה ואחרים אינם צורמים מדי בהשוואה למסורת העיתונאית בארצות המוצא; גם לאחר עשור של פרסטרויקה טרם נקלטו הסטנדרטים העיתונאיים המערביים. בנסיבות אלה מתפתחים יחסי תלות מוחלטים כמעט של הצוות העיתונאי במוציא לאור ובבעלי העיתון, ואלה מקשים

להוצאת צו-מניעה נגד העיתון "וסטי", וקיבל את דרישתו של עורך המוסף לא לממש את האופציה לחידוש ההסכם עם "נובוסטי" (הארץ, 1.8.96).

57 אפילו בעיתון "וסטי", שהוא כאמור הגדול והמבוסס מבין העיתונים ברוסית, רק עשרים עיתונאים עובדים לפי "תלוש משכורת חודשי", לעומת כחמישים פריילנסרים שמתפרנסים לפי יחידות-כתיבה (ריאיון עם אדוארד קונצוב, העורך-לשעבר של "וסטי", 7.7.98).

58 ריאיון עם ולדימיר ביידר (עורך "מגזין", 20.7.98).

59 ריאיון עם לודמילה לגוש (עורכת "24 שעות", 25.8.98); ריאיון עם רומן סבטלנוב (עורך "גלובוס", 13.8.98).

60 ריאיון עם לאוניד בלוצרקובסקי (עורך "נובוסטי נדלי", 21.10.98); ריאיון עם רומן סבטלנוב (עורך "גלובוס", 13.8.98).

אימוץ סטנדרטים עיתונאיים מערביים. החופש העיתונאי בשפה הרוסית, יותר מאשר בכל פרסום עברי אחר, תלוי במממן הישראלי.

7. אי־יציבות מסגרתית

בשל מכלול המאפיינים המבניים – הפקה קבלנית, ארגון קטן, פגיעות עקב לחצים כלכליים ותנאי העסקה – רוב העיתונים לוקים באי־יציבות. מלבד היומונים, יתר הפרסומים נתונים לתנודות תכופות המתחייבות מאילוצים כלכליים ופרסונליים. כמוהם כעסקים קטנים בתוך מרכז קניות – יש עיתונים שנסגרים, יש כאלה שמתרחבים, משנים מקומם, יוצאים מתאגיד ונהפכים לפרסומים עצמאיים, ולהיפך, עיתונים שמתקפלים כמסופים נספחים ליומון הגדול. נוסף על כך יש שפרסומים משנים את תדירות הופעתם, מחליפים בעלים ונוודים מתאגיד אחד לאחר, וכן בתוך התאגיד עצמו. מאחר שאחדים מן הפרסומים הינם פרי עבודתם של קומץ אנשים, כל אירוע אישי עלול לתת אותותיו בגורלם.⁶¹

כך, בתחילת שנות התשעים סבלו רוב היומונים מזעזועים קשים בהרכב כוח־האדם שלהם. לדוגמה, רוב הכתבים של "נובוסטי נדלי" עברו ל"ורמיה" של רוברט מקסוול, ולאחר העברתו של "ורמיה" לבעלותו של עופר נמרודי עברו כל חברי המערכת ל"ידיעות תקשורת" והקימו את "וסטי". נמרודי פנה לגייס כתבים חדשים מ"נובוסטי נדלי", שנדרש גם הוא לחפש כתבים חדשים.⁶² גורל קשה פקד גם את העיתון "24 שעות", שהתחיל את דרכו כעיתון יומי מצליח ונהפך לאחר־מכן לשבועון בעל תפוצה צנועה. אחת הסיבות העיקריות לנפילתו של עיתון זה נעוצה במספר הרב של הבעלים שהחליף העיתון בארבע שנות קיומו.⁶³

8. סטנדרטים עיתונאיים מתהווים

מאחר שרוב המועסקים בעיתונות ברוסית הינם חסרי ניסיון עיתונאי מוקדם, ברוב

61 שמו המקורי של כתב־העת לספרות ולהגות "22" מגלם את נטייתם של הפרסומים ברוסית ל"גמישות". השם אכן מציין ציון־דרך בגורל הפרסום. כתב־העת החל להופיע כבר בשנת 1972 תחת השם "ציון", בהוצאת לשכת "נתיב" ובמימון משרד ראש הממשלה, וסביבו התקבצה קבוצת מהגרים בראשותו של הסופר דוד מרקיש. החל בגיליון מס' 15 התגלו מתחים בין המייסדים לבין קבוצת עיתונאים וסופרים בראשותו של רפאל נודלמן, שנטל את שרביט העריכה של כתב־העת. לאחר הגיליון מס' 21 הם פרשו וייסדו כתב־עת חדש בשנת 1978, ששמו נגזר ממספר הגיליון שהיה אמור להופיע, הלא־הוא 22 (בן־עקב, 1998ב).

62 ריאיון עם אפרים גנור (עורך "נאשה סטרנה", 20.8.98).

63 ריאיון עם לודמילה לגוש (עורכת "24 שעות", 25.8.98).

המקרים נמשך התהליך של עיצוב הסטנדרטים העיתונאיים הרצויים זמן רב. יתרה מזו, התלווה לתהליך מתח בין שתי מערכות של נורמות עיתונאיות – האחת הישנה והמושרשת באקלים הסובייטי המתפוגג, לעומת האחרת המזוהה עם החברה המערבית והחדשה. בארגונים אחדים נמנע המתח או הצטמצם בזכות החלטה מודעת של העורך או המוציא לאור הישראלי להעדיף עובדים חסרי רקע עיתונאי מוקדם, "שאינם מקולקלים". החלטה זו ניוזנה מהגיון החברות של נורמות עיתונאיות – קל יותר לעצב ולהנחיל נורמות חדשות מאשר לשנות הרגלי חשיבה קיימים.⁶⁴ הדבר אינו מקל על תהליך עיצובם של הסטנדרטים העיתונאיים. העדר ניסיון מוקדם מחייב לעיתים התלמדות תוך ניסיון וטעייה, שבא בין היתר לידי ביטוי, כאמור, בסטנדרטים עיתונאיים של כתיבה ועריכה שעלולים להיראות בעיני אחדים כנחותים ביחס לאלה המקובלים בעיתונות המערבית.⁶⁵

בניגוד לכתיבה מודולרית, תמציתית ותכליתית, רוב העיתונים ברוסית מתאפיינים ביחידות-כתיבה ארוכות – יהיו אלה ידיעות, מאמרים או רשימות – בניסוח משפטים ארוכים ומסורבלים או בקשר מרומז בין כותרת לבין טקסט. ייתכן שדווקא סגנון זה מוכר ומקובל יותר על קוראי העיתונים ברוסית, והוא מבטל לא רק את הצורך במעבר לסטנדרטים עיתונאיים חלופיים, אלא חוסך גם משאבים כלכליים בהכשרת עיתונאים והנחלת מיומנויות חדשות של כתיבה ועריכה.

למעשה, העיתונים ברוסית מצליחים ליצור מאזן סביר של היצע וביקוש. הנסיבות החברתיות והתרבותיות מעצבות סטנדרטים עיתונאיים אחידים שהינם חלק מייחודה של העיתונות ברוסית. יתר על כן, מגמת ההתבדלות התרבותית רק תורמת להנצחת הסטנדרטים העיתונאיים השונים, ולו רק משום שהם מתמסדים במסכת הבין-תרבותית, ובדרך זו הם אף זוכים במפתיע בלגיטימציה, בבחינת: "אנו מעמיקים יותר, לכן המאמרים שלנו ארוכים יותר ומנומקים יותר!"⁶⁶

64 "לא היו עיתונאים. הייתי לוקח איתי שני חבר'ה ומלמד אותם איך להכין עיתון. זה היה פרויקט שלם. חינכתי אותם לתפיסה, לחשיבה שונה, לצאת מהשבלונות המוכרות, מהמרובע שחיו בו כל הזמן. היה יותר קל לחנך את מי שלא היה עיתונאי ברוסיה, כי מי שבא עם תיאוריה, עם קונספציה, יותר קשה לשנות אותו." (ריאיון עם אפרים גנור, עורך "נאשה סטרנה", 20.8.98)

65 בעניין זה אנו נמנעים מלנקוט עמדה שיפוטית מתוך הכרה בהבדלים בין מסורות עיתונאיות שונות.

66 "הטקסט שלנו הוא קשה מבחינה אינטלקטואלית – יש בו הרבה אסוציאציות, מטפורות, ניתוח אנליטי קשה, יש הרבה פילוסופיה." (ריאיון עם אדוארד קונצוב, העורך-לשעבר של "וסטי", 7.7.98) "בהשוואה לקוראים ישראלים, הקורא שלנו יותר אינטלקטואלי, הוא מסוגל לקרוא כתבות מאוד ארוכות ומסובכות." (ריאיון עם ולדימיר ביידר, עורך "מגזין", 20.7.98) "סגנון כתיבה של ישראלים הוא אחר לגמרי, הם מאוד אוהבים להיכנס לפרטים מאוד קטנים ושוליים. זו עיתונות של דיווח, שמאוד שמה דגש על

9. תכנים שונים אך לא רלוונטיים

כללית, אפשר להבחין בין התכנים לפי מקורם – תכנים מקוריים לעומת תכנים ממוחזרים. שפע הפרסומים ברוסית מתפה על העובדה שרק מיעוט מבין התכנים שבהם הינם אכן מקוריים (ורטבורג, 1994). העיתונים ברוסית בארץ־ישראל נשענים לרוב על חומרים עיתונאיים קיימים, יהיו אלה מן העיתונות הרוסית או ידיעות ומאמרים מתורגמים מן העיתונות העברית והמערבית. יתר על כן, שיקולים מסחריים מכתיבים את בחירת החומרים הממוחזרים, עם עדיפות לחומרים זולים או כאלה שאין משלמים כלל בעדם. רוב התכנים המקוריים מתייחסים לאקטואליה – לאו דווקא חדשות, אלא פובליציסטיקה. שיקולים כלכליים מקשים על היומונים לקיים מערך עצמאי משלהם של איסוף מידע. הממצאים מופנים, אם בכלל, רק לתחומים מרכזיים כגון מפלגות, כנסת, קליטה או ביטחון. לכן, היומונים ברוסית נאלצים לסמוך על מקורות מידע קיימים, עיתונים בעברית וסוכנויות ידיעות, גם אם הדבר בא על־חשבון המיידיות. מידע אקטואלי יכול להתפרסם גם באיחור של יממה ללא חשש של אובדן קוראים. בהקשר זה שפר גורלו של "וסטי", שיכול להישען ללא הגבלה על המתפרסם ב"ידיעות אחרונות" ושאר פרסומי התאגיד. כאמור, רוב המוספים של היומונים והשבועונים נשענים על חומר ממוחזר. במשך שנים הפרו העיתונים ברוסיה זכויות־יוצרים והעתיקו ממקורות מערביים ללא תשלום. העיתונים הישראליים ברוסית גילו שהפרת החוק יכולה להיות דו־סטרית, ועל־כן ניצלו עד תום את הפרצה בחוק. המצב החל להשתנות כאשר עיתונים ישראליים ברוסית החלו לחתום על חוזה בלעדיות עם עיתונים ברוסיה, וגם זה בתנאים נוחים מאוד. עיתונים ישראליים מתחרים שהמשיכו להעתיק חומרים נחשפו לתביעות משפטיות בישראל בגין הפרת הבלעדיות של העיתון בעל החוזה.⁶⁷ מוספים ושבועונים רבים היו למעין מקבץ תרגומים של עיתונים וכתבי־עת זרים. המקורות הרוסיים מועדפים משום שהם רלוונטיים יותר לקוראים וזולים יותר – תשלום נמוך של זכויות־יוצרים וללא עלויות תרגום. מקורות המחזור קובעים למעשה את תוכניהם של פרסומים אלה, שהינם ברובם תכנים בידוריים ואסקפיסטיים – פרשיות היסטוריות, רכילות על כוכבי־בד, רומנים בהמשכים,

פרטים, וברמה אינטלקטואלית נמוכה יחסית. הקורא שלנו מחפש אנליטיקה, עמדה, פולמיקה; הקורא שלנו אוהב לחשוב." (ריאיון עם לאוניד לוצקי, עורך "גלובוס", 13.8.98)

67 מחלוקת כזו פרצה בין שני תאגידים, כאשר עיתון "פנורמה" וחברת "ע.שר. עיתונות רוסית" הגישו בקשה לבית־המשפט המחוזי לאסור על חברת "נובוסטי נדלי" להעתיק פרסומים שונים ללא רשות. מאחר שהפרסומים מתפרסמים גם בעיתונים ישראליים בעלי הסכם בלעדיות עם עיתונים רוסיים, כל העתקה מן המקור כמוה כהעתקה גם מן העיתון הישראלי. בית־המשפט פסק לטובת המבקשים ואסר על "נובוסטי נדלי" לעשות שימוש בפרסומים מעיתונים רוסיים אלה ללא קבלת אישורם ורשותם (הארץ, 5.11.97).

מדע בדיוני, מדורי הומור, הורוסקופ וקריקטורות. מבחינה זאת, העיתונים החדשים בשפה הרוסית שומרים על מסורת העיתונות הלועזית של שנות החמישים והשישים (Bar-Haim, 1992). גם חומרים אלה ממוחזרים, מועתקים או מתורגמים, באיחור רב, כנראה כדי לחסוך בתמלוגים. בשבועונים מסוימים, התכנים הארוטיים-הפורנוגרפיים בולטים בהיקפם ובכמותם, אך לאו דווקא באיכותם. ייתכן שהפרסומים הללו חופפים ומקבילים למגמות ההצהבה הרווחות בעיתונות הרוסית בחברת העמים, שמגיבה באיחור על שנות הפיקוח הסובייטי הפוריטני. אילוצים כלכליים מכתבים גם איכות נייר ירודה, אם גם זו אינה נופלת מן המקובל בעיתונות הרוסית בארץ מוצאם.

שבועון ברוסית פותח בדרך-כלל בסקירה בת שני עמודים על אירועי השבוע בארץ, ועמוד אחד נוסף על אירועים בעולם. במרכז הגיליון ניצבות שתיים-שלוש כתבות, לרוב מועתקות מעיתונות רוסית, על אירוע היסטורי או פרשייה עסיסית – ריגול או מין. עמודים נדיבים מוקדשים לסיפורים על כוכבי-הזוהר בהוליווד ובעולם הבידור, לרוב חומרים לא-אקטואליים המתורגמים מעיתונות זרה. יש שלקינוח מתפרסם רומן בהמשכים ו/או מדור מורחב של הומור, קריקטורות, זוטות ובדיחות, שגם הם מועתקים ומשוכתבים ממקורות זרים.⁶⁸ נראה שהביקוש להומור ולסטירה עולה על ההיצע, וכפי שהצבענו לעיל, הדבר מפרנס תחרות בין עיתונים על כותבים מקומיים.

בדיעבד, העיתונים ברוסית אכן עוסקים בנושאים שונים מאלה שהעיתונים הישראליים עוסקים בהם. ההישענות הרחבה על חומרים ממוחזרים מקילה על צמצומן של עלויות הייצור, ובכך משפרת את מאזנם הכלכלי של העיתונים, אך גם מגבילה את יכולת התיווך בין המהגרים לבין הסביבה החדשה. ייתכן גם שייבוא תכנים זרים וזולים יוצר מעגל-קסמים. המהגרים אומנם אינם מתמצאים רבות בנושאים שעל סדר-היום הישראלי, וייתכן גם שקל להם לקרוא ולהבין רשימות ממוחזרות על חייה של זמרת האופרה מריה קלס או על סוכני ריגול כפולים של הק.ג.ב. שפעלו במערב וכותבים כיום זכרונות לכל המרבה במחיר; אך מיקוד תשומת-הלב בנושאים אלה מוסיף ומסיח את דעת הקוראים מסדר-היום הציבורי, ובדיעבד, מעמיק את הניכור שהם חשים כלפי הסביבה הישראלית.

68 רוב העיתונים ברוסית חוטאים, אם מטעמים של נחיות כלכלית ואם מחוסר מודעות לאתיקה עיתונאית, באי-ציון מקור החומר ואימתן אשראי לכותבים. עובדה זו מקשה על כל ניתוח והבחנה בין חומר מקורי לבין חומר ממוחזר מעיתונים ישראליים וזרים. השבועון "מגזין" יוצא-דופן לטובה מבחינה זו. בגיליון מתאריך 15.3.98-9, ובו חמישים ושישה עמודים, אותרו שבעה פריטים מקוריים, שתי רשימות פלילים וריגול שנלקחו מעיתונות ברוסיה ("מוסקובסקי קומסומולץ" ו"איטוגי"), רשימה על נשיא ליטא שגם היא נלקחה מהשבועון הרוסי "איטוגי", רשימה על מאו טסה-טונג שנלקחה מעיתון המופיע ברוסיה בשם "קומרסנטי", ריאיון עם הנסיכה-לשעבר הבריטית דיאנה שהתפרסם ב-"Paris Match" אך נלקח, כנראה מטעמי נחיות, מ-"Cosmopolitan", חמש רשימות מהשבועון "Elle" ומדור בדיחות ללא זיהוי המקור – כל אלה מהווים יחד את רוב-רובו של החומר המערכת.

שונה אינו בהכרח גם רלוונטי. גם אם הנושאים המטופלים בעיתונות ברוסית אינם רלוונטיים לחברה הקולטת, הם מובנים יותר למהגרים ויש בכוחם ליצור ואף להנציח את ההבחנה בין שתי הקהילות. לטווח ארוך, וככל שיעמיקן המהגרים את מעורבותם בחברה הקולטת, טיבם של התכנים עלול להגביל את מחויבות הקוראים לעיתונים ברוסית ולפגוע באינטרסים הכלכליים של בעלי העיתונים הישראליים. מחויבות זו לעיתונים ברוסית תישמר רק כל עוד תימצא בחשיפה אליהם תועלת אינסטרומנטלית – שמירת השפה, או תועלת סמלית – התבדלות.

דיון

שתי תפיסות מתחרות כיום בחברה הישראלית על עיצוב היחסים בין המהגרים לבין הוותיקים – "כור־ההיתוך" לעומת רב־תרבותיות. שתי תפיסות אלה מציעות שתי זוויות־ראייה חלופיות אל אמצעי התקשורת בשפה הרוסית (Cohen et al., 1997). מחד גיסא, פריחתם של העיתונים ברוסית יכולה לשקף תהליך אוניוורסלי של חברה מערבית פתוחה ורב־תרבותית. מאידך גיסא, ייתכן שהתקשורת בשפה הרוסית מבשרת היווצרות של גטו לשוני ותרבותי שמעכב את התהליך של מיזוג גלויות. יש מי שמברך ויש מי שסולח. כל גישה והמינוחים שלה – מגזר או גטו?!

מצד הברכה, קיומם של אמצעי התקשורת ברוסית מעיד על קהילת מהגרים עתירת־משאבים, בכללם משאבים תרבותיים ופוליטיים. אפשר לראות את התופעה כמקבילה לתהליך ההפשרה של התקשורת בארץ המוצא עם קריסת השלטון הסובייטי. זוהי תקופת־מעבר שבה דפוסי תקשורת חדשים מתהווים, הן בהיצע והן בביקוש. כאן ושם, בישראל כבארצות חברה־העמים, התרבו הפרסומים כפטריות לאחר תקופה ממושכת של דיכוי. כאן ושם, בקהילת המהגרים כבחברה שנותרה בארצות המוצא, שרדו הרגלי קריאה וביקוש לחומר קריאה מסוג אחר. מבחינה זאת, חופש העיתונות החדש עתיד להניב תוצאות בלתי־צפויות. אילוצים כלכליים עלולים לגרום טריוויאליזציה בתכנים ובאיכות הכתיבה והחשיפה לחומר המודפס. מגמה זו תואץ דווקא בשל הסרת הפיקוח הממסדי על אמצעי התקשורת והעברת הוויסות על תוכני התקשורת לכוחות השוק החופשי.⁶⁹

מאידך גיסא, ריבוי הפרסומים ברוסית עלול לעורר חשש מפני מגמה של התבדלות תרבותית והסתגרות חברתית, או לפחות האטה מבוקרת בתהליכי הטמיעה והשילוב בחברה הקולטת. ייאמר ללא היסוס שהתנועה הציונית הניחה יסוד רעיוני למדיניות קליטה מיליטנטית של מהגרים חדשים, שזכו גם בכינוי המחייב "עולים": מי שמהגר לישראל נחשב לעולה, ולהיפך, העוזבים את ישראל ומהגרים ממנה נחשבים ליורדים,

69 כך אפשר להבהיר את הצימאון למוספים ולשבועונים פורנוגרפיים, דוגמת "סטריפטויז" ו"קווליר", או את הכללתם של תכנים ארוטיים בעמודי העיתונים הרגילים.

ובמקרים אחדים מעשיהם זוכים בגינוי חריף.⁷⁰ תכלית המדיניות נועדה להאיץ את היתוך הגלויות השונות לישות לאומית בעלת זהות לשונית ותרבותית אחת. התקשורת הלועזית הוצדקה זמנית כמצב-ביניים וכאחד האמצעים להשגת השילוב המלא של כל העדות בחברה הישראלית. ריבוי העיתונים ברוסית מאתגר את התפיסה המסורתית של קליטת עלייה. התקשורת בשפה הרוסית, המשגשגת בשנות התשעים, מגבה את התפיסות המתחרות שמניחות קיומה של חברה פלורליסטית ורב-תרבותית שבה המהגרים שומרים על זיקתם למסורת בארץ-האם ועל זהותם הלשונית.

בניגוד לפוליטיקאים, העילית התקשורתית של קהילת דוברי הרוסית מתבדלת מן הממסד התקשורת, כמעין פעולה סמלית התואמת למה שהיא מטיפה לו. לפי שעה, שיעור הניידות בין התקשורת בשפה הרוסית לבין התקשורת העברית, ולהיפך, נשאר מזערי. המחקר מעלה שדווקא עיתונאים ישראליים מצאו בתקשורת ברוסית מסלול מהיר לניעות כלכלית ומקצועית, שעה שאחדים מביניהם נהפכו לבעלים של תאגידי תקשורת או לממלאי תפקידים בכירים בארגוני התקשורת הרוסית. אמצעי תקשורת ברוסית עוקבים אומנם אחר עיתונים בעברית ואף ניוונים מהם, אך המגמה ההפוכה מצטמצמת למקרים חריגים. העיתונות העברית מפתחת יחס אנתרופולוגי כלפי התקשורת ברוסית, כאל מעין מחוז אקזוטי שכללי דיווח ופובליציסטיקה ייחודיים ושונים שולטים בו. כנגד, יש שעיתונאים ברוסית מאמצים את אסטרטגיית ההתנשאות המופגנת כלפי התרבות הישראלית; בעיני אחדים מביניהם, העיתונות הישראלית לוקה ברדידות אינטלקטואלית. הביקורת ההדדית מגלמת שוב את פערי התרבות בין שתי הקהילות כמו גם את הנתק הכמעט-מוחלט ביניהן. אולם אין בכך כדי למנוע השפעות הדדיות, וכבר היו דברים מעולם. גם בעבר חטא הממסד התקשורת ביחס מזלזל כלפי העיתונות המקומית בראשיתה. לימים התבררו ממדי ההשפעה הכלכלית והתרבותית של העיתונות המקומית על הממסד התקשורת.

על-כן ייתכן שהשאלה המהותית יותר אינה על טיב התקשורת ברוסית, אלא על השפעתה התרבותית הנודעת בקרב קהילת המהגרים. יש הסוברים כי אמצעי התקשורת ברוסית מסייעים לתחום את גבולות "הקהילה המדומיינת" (Anderson, 1983; אנדרסון, 1999) של המהגרים, בעיניהם וגם בעיני הקולטים; לדידם של אחרים, הם מסייעים לתחום

70 חריף במיוחד היה הביטוי שטבע ראש הממשלה יצחק רבין, שבריאיון טלוויזיה חגיגי לרגל יום העצמאות בשנת 1976 כינה את המהגרים מישראל לארצות-הברית "נפולת של נמושות". לאחר-מכן הוסיף רבין והבהיר: "דווקא בשעות מצוקה בחברה הישראלית אנו חייבים לקבוע תחומים ברורים ביחסינו עם אנשים הנושטים את המערכה, שבעיני הם עריקים... הדרך להילחם בתופעת הירידה אינה בחיפוש אחר הצדקות כיצד ובאילו תנאים מותר לרדת." (מעריב, 28.5.76) על היחס השלילי בתכלית להגירה מישראל יעידו גם דבריו של שר החוץ לשעבר אבא אבן בריאיון לרשת הטלוויזיה האמריקאית סי-בי-אס: "הירידה היא הבעיה החמורה ביותר של ישראל – אחרי הערבים." (מן, 1998,

את ה"מכלאה" התרבותית של המהגרים בהסכמתם של הקולטים (ורטבורג, 1994). לפיכך, מדורים מקוריים להומור ולסטירה בעיתונים ברוסית מטפחים הומור אתני פנים-קבוצתי, שיש המייחסים לו פונקציות הגנתיות ופונקציות של פיקוח חברתי (Zilberg, 1995). ההומור הפנים-קבוצתי משמש כלי לבחינה מחודשת של ערכים ושל נורמות חברתיות ותרבותיות, הוא מקל על חברי הקהילה המדומיינת לטפח דימוי עצמי גבוה, הוא תומך במגמות התבדלות עד כדי התנשאות כלפי הקולטים ותרבותם, ובמקביל הוא מצמצם את אות-הקלון של קבוצה שולית בחברה הישראלית הנדבק למהגרים.

ההתבדלות התרבותית שוב אינה מגונה, והיא נתפסת בישראל כמשאב פוליטי רב-ערך שמפרנס רשימות פוליטיות בבחירות לכנסת וגם לרשויות מקומיות. לכאורה, כל התארגנות פוליטית נושאת את דגל השילוב בחברה הקולטת. בפועל, מי שניזון מהתבדלות ומתחושת הקיפוח חייב גם לשמור על המשאב ולהאריך את תוחלת-החיים שלו, דבר שמושג לא-מעט תודות לאמצעי התקשורת ברוסית.

במידה רבה הולך ונרקם שיתוף אינטרסים בין שתי עיליתות חדשות בתוך קהילת המהגרים – העילית הפוליטית והעילית התקשורתית. שתי העיליתות מפתחות תלות הדדית ושתיהן תלויות באותו משאב של התבדלות. כל אחת מן העיליתות נוקטת אסטרטגיה כפולה – מחויבות נורמטיבית למסד הקולט בצד טיפוח מגמה להתבדלות תרבותית ולשונית. העילית הפוליטית זקוקה לאמצעי תקשורת ברוסית כמתווכים רב-שימושיים בינה לבין ציבור התומכים. בתמורה, הפוליטיקאים מעתירים מכלול משאבים כדי לתחזק את ערוצי התקשורת, ואולי יותר מכל הם מעניקים לגיטימציה לקיומם. התמיכה הפוליטית מותנית ביכולתם של אמצעי התקשורת ברוסית לתחזק את ציבור הבוחרים כקהילה נפרדת. נסיון העבר של העיתונות המפלגתית והלועזית בארץ מלמד שברגע שבו תתמוסס יעילותה של התקשורת ברוסית בשני התחומים – בידול תרבותי ותיווך פוליטי – היא עלולה לאבד הן את המשאב הפוליטי והן את הלגיטימציה הציבורית והפוליטית לקיומה.

אמצעי התקשורת בשפה הרוסית מקרינים על התרבות הישראלית ועל מפת התקשורת בארץ. עשרות עיתונים ואמצעי שידור מבשרים שינוי ערכי אוניוורסלי ביחסי קולטים-מהגרים, שינוי שנתמך על-ידי נסיבות מקומיות מקילות. פריחתם של אמצעי התקשורת ברוסית התרחשה בעיתוי מיוחד, כאשר החברה הישראלית, ובעקבותיה מפת התקשורת, נתונות בתהליך של ריסוק, של חלוקה לפלגים. ההתפלגות החברתית מעודדת את ההתפלגות התקשורתית וגם ניזונה ממנה. בהקשר זה, ריבויים של אמצעי התקשורת ברוסית עשוי לבשר את פני המפה המתעצבת החדשה. כמו העיתונות המקומית בשעתה, גם התקשורת ברוסית עתידה לשקף את "הסדר התקשורתית" החדש כמו גם לתרום לעיצוב פניו. בכוחם של העיתונים ברוסית, למשל, לנער מוסכמות תקשורתיות, לטלטל סדרי עבודה ונורמות עיתונאיות, כמו גם לטפח מאגר קוראים חדש בעל ציפיות והרגלי קריאה שונים.

כך, ייתכן למשל שהרגלי ההפקה הקבלנית של חלקים בעיתון ינדדו ויתקבלו גם בארגוני תקשורת ותיקים בשעת מצוקה כלכלית. כשם שהעיתונות המקומית הבקיעה סדקים משמעותיים בסדרי ההעסקה הקיבוצית של עיתונאים, העיתונים ברוסית חוזרים

ומצביעים על פשרות אפשריות בתכנים על מזבח הקיצוץ בהוצאות הייצור. הניסיון של העיתוננים ברוסית עלול, למשל, לעורר הרהורים גם בעיתונות העברית על היחס בין החומר המקורי לבין החומר הנרכש, סוגיה לגמרי לא חדשה באמצעי השידור. העיתוננים ברוסית מדגימים, למשל, כיצד אפשר להפיק עיתון במשאבים מינימליים, כלכליים ואנושיים, וכיצד אפשר לכופף נורמות עיתונאיות בסיסיות ללא חשש מאובדן קהל הקוראים.

התחרות בין שתי התפיסות ביחס לקליטת מהגרים מעוררת מן הסתם גם תחרות בין שני דגמים של תקשורת מהגרים, כאשר התפיסה המסורתית של "כור־ההיתוך" מחייבת תקשורת למען מהגרים בעוד שהתפיסה הרב־תרבותית מעודדת תקשורת של מהגרים. לכאורה, השינוי התפיסתי בישראל משתקף, בין היתר, בתהליך ההפרטה של התקשורת הלועזית – במעבר הדרגתי מבעלות ציבורית, שכוללת כיום במיוחד באמצעי השידור למען מהגרים, לבעלות פרטית, שניכרת כיום במיוחד בעיתונות המודפסת של מהגרים. אך טיב הבעלות על אמצעי התקשורת אינו ערובה למכוונות השלטת בהם. העיתוננים הפרטיים בשפה הרוסית משוחררים אומנם מכבלי הממסד הקולט וקשובים יותר לרחשי־ליבם של הקוראים; אלא שהאינטרסים הכלכליים מחליפים את הזיקה הפורמלית לממסד. כוחות השוק מבייתים את אמצעי התקשורת ברוסית, מפתחים יחסי תלות בממסד הקולט ומכתיבים להם את עקרונות המכוונות של תקשורת למען מהגרים. בנסיבות אלה, התקשורת בשפה הרוסית מקדימה אף רבים מבין לקוחותיה בקהילת המהגרים ומשתלבת במפת התקשורת של החברה הישראלית.

מקורות

- אושפיו, ע' (4.12.1998). "סיבוב על עגלת המתח העדתי". הארץ.
 אייזנשטדט, י' (1994). "בחירות בראי העיתוננים 'וסטי' ו'ורמיה' בשפה הרוסית". יהודי ברית המועצות במעבר, 18 (3), 246–253.
 איסאקובה, א' (1999). "לא גיטו, לא מאפיה". פנים, 9, 50–58.
 אנדרסון, ב' (1999). קהילות מדומיינות (מהדורה מעודכנת, תרגם מאנגלית: ד' דאור). תל־אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
 בן־יעקב, א' (1998א). "עיתונות ברוסית – גטו או גשר". ספר השנה של העיתונאים, 239–249.
 בן־יעקב, א' (1998ב). "העיתונות בלשון הרוסית בישראל". קשר, 24, 2–15.
 בן־צבי, ש' (1998). חמישים שנה לחטיבת השידורים לחו"ל ולעולים. ירושלים: רשות השידור.
 ברנע, נ' (6.11.1998). "אולמי הסליחה". ידיעות אחרונות.
 גלילי, ל' (24.11.1999). "אין עדיין ש"ס רוסית, אבל תהיה". הארץ.
 ורטבורג, מ' (1994). "העיתונות בשפה הרוסית בישראל – שני דורות". יהודי ברית

- המועצות במעבר, 16(1), 159-168.
- זילברג, נ', לשם, א' וליסק, מ' (1995). קהילת יוצאי בריה"מ לשעבר בין מסרים של התבדלות, שילוב או טמיעה. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- כספי, ד' ולימור, י' (1992). המתווכים: אמצעי תקשורת בישראל 1948-1990. תל-אביב: עם עובד, ספריית אשכולות.
- לימור, י' (1998). הרדיו הפירטי בישראל: תמונת מצב - 1998 (דו"ח מחקר). ירושלים: המכון לקומוניקציה, האוניברסיטה העברית.
- ליסק, מ' (1999). העלייה הגדולה בשנות החמישים: כישלוננו של כור ההיתוך. ירושלים: מוסד ביאליק.
- מן, ר' (1998). לא יעלה על הדעת. אור-יהודה: הד ארצי.
- סיקרן, מ' ולשם, א' (עורכים) (1998). דיוקנה של העלייה: תהליכי קליטתם של עולי ברית-המועצות לשעבר 1990-1995. ירושלים: מאגנס.
- פיין, א' (1994). עולי חבר המדינות: סקר חשיפה לאמצעי התקשורת לשנת 1994. ירושלים: תצפית מכון למחקר.
- פיין, א' (1995). עולי חבר המדינות: סקר חשיפה לאמצעי התקשורת לשנת 1995. ירושלים: תצפית מכון למחקר.
- רשות השידור (1998). דו"ח פעילות מוסדות הציבור. ירושלים.
- קימרלינג, ב' (1998). "הישראלים החדשים: ריבוי תרבויות ללא רב-תרבותיות". אלפיים, 16, 264-308.
- שפירו, א' (19.2.1999). "כמו ביום ראשון בבוקר במוזיאון פושקין". הארץ.
- שפירו, א' (12.3.1999). "בארד על הגג". הארץ.
- תמיר, י' (1998). "שני מושגים של רב-תרבותיות". בתוך: מ' מאוסטר, א' שגיא ור' שניר (עורכים), רב תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית (ע' 79-93). תל-אביב: רמות, אוניברסיטת תל-אביב.

Anderson, B. (1983). *Imagined Communities*. London: Verso.

Bar-Haim, G. (1992). "Revista Mea: Keeping Alive the Romanian Community in Israel". In S.H. Riggins (ed.), *Ethnic Minority Media* (pp. 196-216). Newbury Park, CA: Sage.

Caspi, D. (1986). *Media Decentralization: The Case of Israel's Local Newspapers*. New Brunswick, N.J.: Transaction.

Chaffee, S.H., Nass, C.I. and Yang, S.M. (1990). "The Bridging Role of Television in Immigrant Political Socialization". *Human Communication Research*, 17(2), 266-288.

Cohen, A.A., Weiss, H.J., Adoni, H., Pfetsch, B. and Caspi, D. (1997). "From the Melting Pot to Cultural Pluralism: Production and Consumption of Media by and for Ethnic and Minority Communities". Research proposal submitted to German-Israel Foundation for Scientific Research and

Development.

- Cormack, M. (1998). "Minority Language Media in Western Europe: Preliminary Considerations". *European Journal of Communication*, 13(1), 33–52.
- DellaPergola, S. (1998). "The Global Context of Migration to Israel". In E. Leshem and J. Shuval (eds.), *Immigration to Israel: Sociological Perspectives* (pp. 51–95). New Brunswick and London: Transaction.
- Drachman, E. (1991). *Challenging the Kremlin: The Soviet Jewish Movement for Freedom 1967–1990*. New York: Paragon House.
- Featherstone, M. (1995). *Undoing Culture: Globalization, Postmodernism and Identity*. Newbury Park, CA: Sage.
- Finn, A. and Louviere, J.J. (1996). "Shopping Center Image, Consideration and Choice: Anchor Store Contribution". *Journal of Business Research*, 35, 241–251.
- Frachon, C. and Vargaftig, M. (1995). *European Television: Immigrants and Ethnic Minorities*. London: John Libbey.
- Frankel, E.R. (1977). "The Russian Press in Israel". *Soviet Jewish Affairs*, 7(1), 47–66.
- Friedman, J. (1994). *Cultural Identity and Global Process*. Newbury Park, CA: Sage.
- Gur-Gurevitch, B. (1995). *After Gorbachev – History in the Making: Its Effects on the Jews in the Former Soviet Union 1989–1994*. The Jewish Agency for Israel, The Zionist Library.
- Hargreaves, A. and Mahdjoub, D. (1997). "Satellite Television Viewing among Ethnic Minorities in France". *European Journal of Communication*, 12(4), 459–477.
- Janowitz, M. (1967). *The Community Press in an Urban Setting*. Chicago: Chicago University Press.
- Rosefelde, S. (1995). "Russia's Economic Future: The Calculus of Jewish Emigration". In Y. Ro'i (ed.), *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union* (pp. 383–390). Essex: Frank Case.
- Rothenberg, M.J. (1986). "Mall Marketing Principles that Affect Merchandising". *Retail Control*, 54, 2–36.
- Schlesinger, A. (1998). *The Disuniting of America: Reflections on a Multicultural Society*. New York: W.W. Norton.
- Zilberg, N. (1995). "In-Group Humor of Immigrants from the Former Soviet Union in Israel". *Israel Social Science Research*, 10(1), 1–22.